

İSTANBUL MEKTUPLARI (1912, İSTANBUL, BALKAN SAVAŞI)

Galiesgar Kamal
Aktaran: Mustafa ÖNER*

Öz

XX. yüzyıl Tatar edebiyatının ve tiyatrosunun önde gelen yazarı Galiesgar Kamal'ın Balkan Savaşı günlerinde İstanbul'dan, Kazan'a yazdığı bu mektuplar, *Yıldız* gazetesinde yayımlanmıştır. 1906-1918 yılları boyunca Kazan'da çıkan *Yıldız* gazetesinin yayımcısı E. Maksudi, Yazı İşleri Müdürü G. Kamal'dır. Gazetede Abdullah Tukay, Mecit Gafuri ve Camal Velidi gibi ünlü Tatar yazarlarının makaleleri basılır.

Çağdaş Tatar edebiyatının kurucularından Galiesgar Kamal, 6 Ocak 1879 tarihinde Kazan'da doğmuştur. Birkaç yıl okuduğu Osmaniyeye ve Halidiye medreselerinden sonra 1893-1900 yılları arasında Kazan'daki ünlü Muhammediye medresesinde eğitim alır, ancak aynı zamanda Rus okuluna da devam eder.

G. Kamal, medreseyi bitirince halka kültür yaymak amacıyla 1901 yılında Megarifi Kütüphanesi adlı kitap şirketini kurar ve 1905 Meşrutiyeti'ne kadar bu şirketi yönetir. Rusya'daki 1905 Meşrutiyeti G. Kamal'ın kültür alanındaki faaliyetinin ve edebî yaratıcılığının genişlemesi yolunu açar. Yazarın bundan sonraki gazetecilik faaliyeti başlıca *Yıldız* gazetesi çevresindedir. Kısa ayrılıkları saymazsak, 1917 Ekim Devrimi'ne kadar burada çalışır. Bunun yanı sıra 1908-1909 yıllarında Abdullah Tukay ile birlikte, yenilikçi görüşleri savunan *Yeşin* (Şimşek) adlı mizah dergisini çıkarmıştır.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 08.11.2019

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 18.02.2020

Makalenin Künyesi: Galiesgar Kamal (2020). "İstanbul Mektupları" (Akt. M. Öner). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 117-152.

DOI: 10.24155/tdk.2020.143

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mustafa.oner@ege.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2875-8409

1912 sonu ile 1913 başlarında birkaç ay İstanbul'da kalan G. Kamal'ın Türkiye'yi ne kadar yakından izlediğini yansıtan bu mektupları, dönemin tarihi bakımından ilgi çekici gözlemler içermektedir. Mektuplar, Tatar tiyatrosunun kurucusu, A. Tukay'ın yakın arkadaşı G. Kamal'ın duygu ve düşünce yapısında Türkiye'nin nasıl bir yer tuttuğunu da göstermektedir. Nitekim Molière ve Gogol'dan çeviriler yapan G. Kamal, Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* ve Abdülhak Hamid'in *Duhter-i Hindu* başlıklı eserlerini de çevirip yayımlamıştır. Yazarın İstanbul Mektupları ise, hem devrin günlük yaşantısını hem savaş yıllarının cephe gerisini yansıtmaktadır.

G. Kamal, şehirdeki gelişmeleri yakından izleyerek haberler vermektedir: "Çatalca'ya asker gönderilmesi durduruldu. Oraya giden trenler sadece erzak ve silah taşımakla meşguldürler. Bugün gelen askerlerin neredeyse tamamı Gelibolu'ya gönderiliyor. Gelibolu'ya askerî olmayan kişiyi sokmuyorlar. Yolcular ancak Çanakkale'ye gidebiliyorlar. Hemen her gün İstanbul'a hacılar geliyor. Oteller ve hanelerin hepsi hacılarıyla dolu. Odessa'ya giden vapurlar hacıları seçe seçe alıyorlar. Hacıların neredeyse tamamı Türkistan, Kaşgar, İran ve diğer yerlerden gelen kişilerden ibaret."

Anahtar Sözcükler: *İstanbul*, Tatar edebiyatı, Türk-Tatar ilişkileri, Galiesgar Kamal, Balkan Savaşı.

İstanbul Letters (1912, İstanbul, Balkan War)

Abstract

These letters that were written by Galiesgar Kamal from İstanbul to Kazan during the Balkan Wars, the leading writer of the Tatar literature and theatre in the 20th century, were published in *Yoldiz* newspaper. E. Maksudi was the publisher of the *Yoldiz* newspaper published in Kazan during the years 1906-1918 and G. Kamal was the editor in chief. In the newspaper, articles of famous Tatar writers such as Abdullah Tukay, Mecit Gafuri and Camal Velidi were published.

Galiesgar Kamal, one of the founders of modern Tatar literature, was born on January 6, 1879 in Kazan. He studied at the famous Muhammadiye Madrasah in Kazan between 1893 and 1900, after studying for several years in the Osmaniye and Halidiye madrasahs, but he also attended to the Russian school.

When G. Kamal finished the madrasah education, he established the book company named *Megarif Kütüphanesi* in 1901 for spreading the culture to the public and managed this company until The Constitutionalism in 1905. This Constitutionalism in Russia paves the way for the expansion of G. Kamal's cultural activity and literary creativity. The next journalist activity of the author is mainly around *Yoldiz* newspaper. Without short leavings, he worked there until the October Revolution of 1917. Besides, together with Abdullah Tukay, he published the humour magazine named

Yeşin that advocates innovative ideas in 1908-1909.

Because G. Kamal stayed in Istanbul for a few months between the ends of 1912 and at the beginning of 1913, his letters contain intriguing observations about Turkey on that period. G. Kamal was founder of the Tatar theatre and close friend of A. Tukay and his letters show the place of Turkey in G. Kamal's thoughts and feelings. Thus, G. Kamal who made translations from Molière and Gogol, translated and published the works of Namık Kemal's work titled as *Zavallı Çocuk* and Abdülhak Hamid's *Duhter-i Hindu*. The author's Istanbul Letters reflect both the daily life of the period and the areas behind the front during the war years.

G. Kamal reports closely the developments in the city: "The sending of troops to *Çatalca* has been stopped. The trains going there are only busy carrying supplies and weapons. Almost all of the soldiers that come there are sent to Gallipoli. They do not bring non-military people to Gallipoli. Almost every day, pilgrims come to Istanbul. Hotels and households are all full of pilgrims. Ferryboats to Odessa pick pilgrims."

Keywords: İstanbul, Tatar literature, Turkish-Tatar relations, Galiesgar Kamal, Balkan War.

Galiesgar Kamal

XX. yüzyıl Tatar edebiyatının önde gelen yazarı, ünlü tiyatrocu ve gazeteci Galiesgar Kamal 6 Ocak 1879 tarihinde Kazan'da doğmuştur. Osmaniye ve Halidiye medreselerinden sonra 1893-1900 yılları arasında ünlü Muhammediye Medresesinde eğitim alır, aynı zamanda da Rus okuluna devam eder. Öğrencilik yıllarında edebiyat ve tiyatro sanatına ilgi duyan G. Kamal, Rus sahne sanatına da yönelir ve tiyatro sanatı hakkındaki kitapları okur. 1898 yılında *Behitsiz Yigit* adlı ilk oyununu yazar. Hemen arkasından da *Öç Bedbehit* adlı ikincisi gelir. Bu iki eser ve aynı devir-

de *Kızganiç Bala* adıyla Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk*'undan çevirdiği oyun, kitap hâlinde basılır.

G. Kamal, Muhammediye Medresesini bitirince halka kültür yaymak amacıyla 1901 yılında Megarif Kütüphanesi adlı kitap basma ve satma şirketini kurar ve 1905 Meşrutiyeti'ne kadar bu şirketi yönetir. Rusya'daki 1905 Meşrutiyeti G. Kamal'ın kültür alanındaki faaliyetinin ve edebî yaratıcılığının genişlemesi yolunu açar. O yılın Ekim ayında Kazan'da çıkmaya başlayan ilk Tatarca gazete olan *Kazan Muhbiri*'nde çalışmaya başlar ama bir süre sonra sahiplerinin, yayıncılarının görüşleriyle ters düşüp oradan ayrılır ve 1906 Şubat ayında *Azat* gazetesine geçer ve burada redaktör olur. Aynı yılın Haziranında bu gazetenin adı *Azat Halık* olarak değiştirilirken, tamamen G. Kamal'ın redaktörlüğü altında çıkmaya başlar ancak bu yayının ömrü uzun olmaz, 15 sayıdan sonra gazete, yenilikçi görüşlerde makaleler yayımladığı için kapatılır ve kendisi para cezası ödemeye mahkûm edilir. Yazarın bundan sonraki gazetecilik faaliyeti başlıca *Yıldız* gazetesine bağlıdır. Kısa ayrılıkları saymazsak, 1917 Ekimine kadar burada çalışır. Bunun yanı sıra 1908-1909 yıllarında Abdullah Tukay ile birlikte, yine yenilikçi görüşleri savunan *Yeşin* (Şimşek) adlı mizah dergisini çıkarır. G. Kamal, bu derginin resmî redaktörü olmasının yanı sıra birçok makale, şiir ve karikatür yayımlamıştır.

Bu devirde G. Kamal'ın tiyatro alanındaki yaratıcılığı ve Tatar tiyatro sanatını geliştirmek yolundaki sosyal ve edebî faaliyetleri özellikle dikkate değer. 22 Aralık 1906 tarihinde yazarın *Aşk Belası* adlı eseri ve Namık Kemal'den çeviri eseri *Kızganiç Bala* oyunlarıyla Kazan'da ilk defa açık piyasa sahnelenir. Yazarın yakından katılımı ve yardımıyla oluşturulan bu açık piyesin oynanma günü Tatar kültür tarihine profesyonel Tatar tiyatrosunun doğum günü olarak kaydedilir. Bu gelişme yazarın yaratıcılık şevkini de arttırmış, şu eserleri vermiştir: *Behitsiz Yigit* (2. varyant 1907), *I. Tiyatr* (1908), *Bülek Öçin* (1909), *Uynaş* (1910), *Biznin Şehernin Sirleri* (1911), *Deccal* (1912).

G. Kamal, gazeteciliğin yanı sıra 1914-1917 arasında dünya edebiyatından birçok sahne eserini de çevirir. Molier: *Cimri* (1914) ve *Zoraki Tabip* (1916); Gogol: *Müfettiş* (1916), Abdülhak Hamid: *Duhter-i Hindu* (1917)... Bu çeviri piyesler, o yıllarda Tatar sahnelerinde defalarca oynanıp millî tiyatro sanatının gelişmesine ve biçimlenmesine katkıda bulunur.

Yazar, 20'li ve 30'lu yıllarda eski toplum özelliklerini hicvettiği *Mog-ciza*, *Isulı Kadimçi*, *Cantahir Bilen Canzöhre* gibi komedilerini kaleme alır. 1926'da Tatar tiyatrosunun 20. yılı jübilesinde kendisine *Tataristan'ın Halık Dramaturgu* unvanı verilir (*Sovyet Tatarstanı Yazuçuları*, biobibliografik bilişme, Kazan, 1986, s. 226-227).

Eserlerinin ilk toplu basımı kendi sağlığında iki ciltte yapılmıştır, 1933'te vefatından sonra da eserleri hacimli ciltler hâlinde basılmıştır. 1978-1981 yılları arasında da doğumunun yüzüncü yılı dolayısıyla üç ciltlik eserler külliyyatı yayımlanır. Burada yazarın bütün dramaları, Devrim'den önce ve sonra yazdığı şiirleri, parodileri, satirik komedileri toplanmıştır. Yazar G. Kamal'ın ömrünün sonuna kadar sürdürdüğü gazeteciliğinden kalan ve toplumsal, siyasi konulara, edebiyat dünyası ve tiyatro sanatına ilişkin yüzlerce makalesi de vardır. Ancak kendisinin bu üç ciltlik külliyyatında bu yazılarına çağının “ideolojik ölçütlerine uymadığı” için yer verilmediği gözleniyor. *İstanbul Mektupları* da Türkiye hakkında olumlu görüşlere yol açacağından ötürü basılmadan kalmıştır.

1912 güzünde Balkan Savaşı'nın başladığı dönemde, Kazan'da çıkmakta olan *Yıldız* gazetesinin yayımcısı Ahmed Hadi Maksudi, başyazarı G. Kamal'i İstanbul'a muhabir olarak gönderir. 1912 Kasım ayı sonlarında Rusya'dan yola çıkan yazar 1913 Şubat ayına kadar İstanbul'da bulunur. G. Kamal, İstanbul Mektuplarında halkın yaşayışı, savaşa bakışı, hükümetin iç ve dış siyaseti, çeşitli siyasi grupları ve kendi aralarındaki çekişmeleri, şehrin başlıca camileri, müzeleri vb. gibi konularda bilgi verir. Yazarın aynı zamanda Rusya'nın Batılı ülkelerle gizlice ittifaka girip İstanbul'u ele geçirmek yolundaki niyetleri olduğunu da sezdirenen ifadeleri vardır.

Balkan Savaşının cephe gerisine bizzat tanık olan G. Kamal'ın değerlendirmelerine şu bildiriye yer verilmiş ve genel olarak içeriğinden söz edilmiştir: *Galiygar Kamal ve İstanbul Mektupları*. 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, 5-10 Ekim 2009, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara [Basımı: *Galiygar Kamal ve İstanbul Mektupları*. 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Bildiriler III*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 408, Konya 2012, 515-524]. Burada Tataristan Yazarlar Birliği yayın organı *Kazan Utları* dergisi, sayı: 1999-4, 167-179; sayı: 1999-6, 163-173'da E. Alieva - R. Dautov tarafından yayımlanan Tatarca makaleden Türkiye Türkçesine aktarılan metinleri verilmektedir.

İstanbul Mektupları

I

Rusya'nın yüreği tabir edilen Moskova şehrine ulaştım. Buraya gelinceye kadar, yazacak derecede ehemmiyetli şeyler pek görünmedi. Yirmi vagonun oluşan uzun trende Müslümanlardan sadece iki kişi bulunduğunu yazmasam başka şey yoktu. Bu, bizim Müslümanların hareketsiz yatan bir halk olduğunu açıkça gösteriyor. Trendeki diğer halk umumen Ruslardan ibaret idi.

Kazan'dan çıkıp İdil'i aşarken demir yolu köprüsünü görmeye ne kadar ictihad etsem de, akşam karanlık olduğundan görmek mümkün olmadı. Demir yolu memurlarının söylediklerine göre köprü sonbahara kadar yeti-şemeyecek imiş. Kazan'dan uzaklaştıkça Rusya'nın yüreğine yaklaşıldığı hissediliyor. Yolda hiçbir Müslüman görünmüyor.

Moskova'da kaldığım saatlerden faydalanıp çok yer gördüm. Gerçi pazar günü olması münasebetiyle mağazalar kapalı ise de her yerde hayat ve ruh görülüyor. Her dakika türlü yerlere giden tramvayların içleri insan dolu.

Yolda, Arzamas istasyonuna gelinceye kadar matbuat ile ayrılmak durumunda kalıyorum. Garların hiçbirinde gazete satılmıyor imiş. Ancak Arzamas'a ulaştınca gazete almaya muvaffak oldum. Bu gazetelerde, Türkiye ile Balkan hükümetleri arasında geçici bir müsahala olduğu yazılmıştı. Bunu görünce, benim İstanbul'a gitmem abes bir iş olup kalmaz mı diye düşünsem de, sulhten sonra da yazacak vakalar bulunur, savaş sonrası manzaralar da gazete okuyucularını uzun müddet kanaatlendirmeye yeterdi diye içimi rahatlattım.

Moskova'da hayat, sadece Rus hayatıdır. Müslümanlardan hiç nam ve nişan yok. Gürleyip duran Moskova sokaklarında bir iki elbise satıcısı Mişer Tatarından başkası görülüyor.

II

Moskova'da birkaç saat kalıp şehri biraz temaşa ettikten sonra 27 Kasım'da Odessa'ya geldim. Odessa'ya gelesiye kadar da yazacak mühim bir şey çıkmadı. Odessa'ya gelince bazı kişilerden İstanbul ve Bulgaristan hakkında haberler aldım.

En evvel Türkiye'de kolera olup olmadığını sorduğum. İstanbul'da koleradan korkacak bir şey yok. Bütün asker ile şehir halkı içinde kırk elli kişinin kolera hastası olduğunu, İstanbul gibi iki milyonluk şehir için bu miktarın da çok bir şey olmadığını söylediler.

Denilenlere göre koleranın en kuvvetli tesir ettiği yer Bulgaristan askerleri arasındadır fakat bunu gizliyorlarmış. Odessa'da neşredilen *Yujnaya misl* gazetesi ve *Yujnaya nedelya* mecmuasında Gali Bek Tamarin isminde Polonyalı bir Müslüman muharrirlik ediyormuş. Bu efendiyle görüşüp Türkiye ve Rusya Müslümanları hakkında biraz müzakerede bulundum. Bu efendi de Türkiye hakkında Bulgaristan menbalarında çıkan haberlerin büyütülerek yazıldığını tasdik etti. Hem hakikatte işin onların dediği gibi olmadığını beyan kıldı.

Tamarin Rusya Müslümanlarının geleceğine ümit ile bakıyor:

- Rusya Müslümanlarında şimdi okumaya hürmet gösteriliyor. Okuma hevesinin terakkinin her zaman birinci sebeplerinden olduğu herkesin malumudur, dedi.

Pasaportu kaydetmeye gittiğimde Türkiye Konsolosu Atuf Bey ile görüşüp:

- Bir gazete muhabirinin, sizden işiterek, Genç Türkler hakkında söylediği sözler doğru mu? Siz, Türkiye'yi berbat edenler İttihat ve Terakki fırkası azalarıdır mefhumunda söz söylediniz mi? dedim.

- Benim bu mefhumda söz söylediğim yok. Eğer okuma ve ıslahat ile meşgul olmasak bizim helak olmamıza cehaletimiz sebep olacaktır, dedi.

Maksadım, Odessa'dan evvel Bulgaristan'a, oradan İstanbul'a gitmek olsa da muvaffak olamadım. Varna Limanı kapalı olduğundan, hiçbir vapur oraya mal da yolcu da almıyor imiş. Bu sebeple doğrudan İstanbul'a gitmeye mecbur oldum. Odessa'da Hilal-i Ahmere hizmet etmek için Petersburg'dan giden Abdulla Efendi ile görüşmüştüm. Mezkûr kişi ile perşembe günü "*Russkiy Obşçestvo*" nun "*Afon*" adlı büyük vapuruyla İstanbul'a doğru sefer kıldık.

Vapur altı saat kadar sefer ettikten sonra telsiz telgraf ile haber verilerek arkamızdan Odessa'ya dönme emri verildi. Bu haberi işitince yolcular heyecana kapıldılar. Lakin sonradan malum oldu ki bu emir bize değil, belki bizden arkada gelen bir vapura imiş. O vapurda telsiz telgraf olmadığından bizimkine haber etmişler. Mezkûr vapur da İstanbul'a gidecek idi. O sebeple, onun dönmesinde de bir ehemmiyet yok mu diye kaptan muavini ile konuştum.

- Bize sebebini bildirmediler. Biz ne emrederlerse onu yapmaya mecburuz. Sebebini araştırmaya hakkımız yok, dedi.

Sonra kaptanla karşılıklı şu müzakerelerimiz oldu:

- Bu yıl Hicaz'a gidenler çok mu?

- Geçen yıl beş bin kadar fazla vardı. Geçen yıl hac mevsimi gelirken Türkiye ile İtalya muharebesi başlamıştı, daha az olmasının sebebi bu olmalı. Savaşın devam etmesi bizim için sıkıntılı oluyor. Mesela bu vapurda birinci ve ikici sınıflara yüz yirmi, üçüncü sınıfa da iki bin kişi sığıyor. Şimdi ise elliden fazla yolcu yok.

- Savaş zamanı, sizin *Obşçestvo* vapurları asker taşımak için Türkiye'ye hizmet etmediler mi?

- Hayır, şimdi onların asker taşımaya kendi gemileri de yeterli.

- Savaş başında Türklerin gemileri yok diye yazmışlardı ya.

- Savaş vakti öyle yalanlar çok yazılır. Hepsine inanmayacaksın.

Vapurda, insanların bir kısmı İstanbul'a, diğerleri İzmir, Yunanistan ve İskenderiye'ye gidenler idi. İstanbul'a gidenler arasında Hilal-i Ahmere hizmet için Petersburg'dan gelen sağlık memuru bir Yahudi de vardı.

İstanbul'a kadar mühim bir vaka olmadı. Bir taraftan Anadolu, diğer taraftan Rumeli sahilleri görünmeye başlayınca güverteye çıktım. Gözüm Rumeli tarafına dikildi. Oraları, her iki tarafın askerlerinin birbirlerine karşı bir müddet evvel gayet şiddetle muharebe ettiği Çatalca'ya uzak değildi. Bu civarda belki asker çadırlarını veya Türkiye donanmasını görürüm diye iyice baktım. Uzaktan dumanlar görünse de yaklaşınca sıradan bir ticaret gemisi olduğu anlaşıldı. Etrafta sükûnetten başka bir şey yok idi.

İstanbul Boğazı'na girmeye başladık. Boğaz'ın görmeye doyum olmayacak manzaraları ardı ardına gözümüzün önünden geçmeye başladı. Her yerde sükûnet fakat boğaz içine düşman askeri girse onları batırmak için hazırlanmış müthiş toplar iki tarafta da görünüyor. Böyle sükûneti gördükten sonra, yoksa Türkiye'nin işe yarar bütün insanları savaş meydanına gitti de şehirde çocuklarla ihtiyarlar mı kaldı ki diye fikir akla geldi. Fakat gittikçe manzara değişti. Gittikçe halk çoğalıyor, oraya buraya giden gemiler artıyor. Sabık Sultan Abdülhamid'in mahpus olduğu Beylerbeyi Sarayı'nı sol tarafta bırakıp gittik. Bunu görünce, kim bilir, belki Abdülhamid boğazdan geçen gemilerdeki insanları pencerelerden görüp onların hürriyette olmalarına imrenip duruyordur dedim. Oradan geçtikten sonra, evvel İstanbul'un en güzel ve kıymetli sarayı ve Türkiye'nin birinci Meclis-i Mebusanı olan ve yangından sonra bir harabeye dönen Çırağan Sarayı'nı gördük. Saray tamamen viran hâlde.

Buralara gelince ileri doğru gitmek iyice zorlaştı. Vapur yavaşladı. İstanbul'a kendi tebaalarını korumaya gelen yabancı memleketlerin gemilerini birer birer seyredip rıhtım boyuna geldik. Vapur duruncaya kadar rıhtımdaki halkı temaşa etmeye başladım. Rıhtımda halkın çokluğunu tarif etmek hiç mümkün değil. Halk deniz gibi dalgalanıyor, karınca gibi kaynıyordu. Hiç kimsenin gözünde kaygı emaresi yok, herkes sevinçli. Kısa müddet evvel, yaklaşık yirmi gün önce bu civarda dehşetli savaşların olduğunu söylemek zor. Her birisi iyi, temiz giyinmiş. Âdeta bayram ediyorlar. Daha rıhtıma ayak basmazdan evvel yeni idare ile eski idareyi mukayese etmeye başladım.

İstanbul'a birkaç yıl önceki gelişimde, eski idare zamanında, vapur durur durmaz, bazı kaba ve çirkin giyinmiş hamallar gelip "ben alıp gideyim" diye diye çekiştirip bana hiç söz söyleme hakkı vermemişler idi. Bu defa üstü başı pak, zararsız giyinmiş biri gelip kendi otel odasına götürüp gösterdi. Eşyayı alıp gümrüğe götürdü. Arabayla gitmek istedimse de yakında araba veya fayton bulamadık. Çünkü İstanbul'daki atların çoğu askere

alınıp bitmiş. Hatta atların askerde olmasından ötürü şehirde tramvay da çalışmıyor.

Gümrükteki memurların muamelesi değişmiş, nezaket artmış. Odaya gidinceye kadar bir şeye dikkat ettim. En evvel göze görünen şey askerlerin kıyafetleri oldu. Şimdi her bir asker, Avrupa'nın başka devletlerindeki gibi, mail-i yeşil renkte elbise giymişler, başlarında da evvelki kırmızı fes yerine fese benzer dikilmiş yeşile mail şapkalar. Evvelkine nispeten askerlerin giysileri daha güzel.

Eski zamanda geçmeye müsaade etmeyen etrafı çevreleyen sokaklardan nam u nişan yok. Evvelde baston veya ayak kıran berbat köprü yerine temiz ve güzel bir köprü yapılmış. Hasılı, dışarıdan bakınca İstanbul'da değişiklik çok, İstanbul'un zahiri görünüşü bende kötü bir tesir bırakmadı.

Odama yerleşir yerleşmez ilk işim haber toplamak oldu. İstanbul'a akşama yakın geldiğimden ve İstanbul'da örfi idare olduğu için akşamları gezme imkânı olmadığından haber toplamak mümkün olmadı. Yine gördüğüm insanlardan bazı haberler aldım. Mesela İstanbul'un büyük mekteplerinin hepsinde tahsil durmuş. Bunların hepsi hastaneye çevrilmiş. Büyük camilerden Ayasofya, Sultanahmet, Beyazıt, Fatih gibilerin hepsine askerler konmuş. Bunların bazısına Kırk Kilise muharebesinden kaçan askerler konulmuş.

Burada söylenenlere göre, Kırk Kilise ve Selanik şehirlerinin alınmasına, İttihat ve Terakki taraftarı subay ve askerlerle Hürriyet ve İtilaf tarafları arasındaki ihtilaf sebep olmuş. Güya İttihat ve Terakki subayları hâlihazır hükûmete kızıp düşmana karşı durmadan geri çekilmişler. Selanik'i de savaşmadan vermişler. Bunların doğru olup olmadığı şimdilik malum değil. Başkalarının ise söylediklerine göre, askerlerin geri çekilmesine atların az olması sebep olmuş. At azlığından savaş meydanına erzak ve cephane vaktinde ulaşmamış. Bu sebeple onlar da geri çekilmeye mecbur olmuşlar. İstanbul'da atların gayet az kalması bu sözlerin doğru olmasını ihtimalde tutuyor.

Ertesi gün erkenden kalkıp İstanbul'daki manzaraya bakmak ve savaş meydanına gitmenin mümkün olup olmadığını öğrenmek için dışarı çıktım, bazı kişileri gördüm.

- Çatalca'ya gitseniz de orada topuktan yukarı çıkan çamuru görmekten başka bir şey yok. Çünkü harp meydanına kimseyi de göndermiyorlar, gazete muhabirlerinin hepsini İstanbul'a çevirdiler. Onlar savaş meydanı hakkında ne yazsalar da İstanbul'dan yazıyorlar, dediler.

Gerçi musalaha olsa da Türkiye Çatalca'ya asker getirmeye devam etmiş. Söylediklerine göre, musalaha olduğundan beri yüz bin kadar yeni asker getirmiş. Hâlen de her gün yeni asker geliyor.

Yeni gelen askerler Çatalca'ya gönderilip orada uzun zaman kalan ve yorulanlar arka saflara çekiliyormuş. Yeni gelen askerler güçlü görünüyor, hiçbiri ölmeye gidiyor gibi değil, her biri açık yüzlü ve kendilerinden emin görünüyor.

İstanbul'un sokak maceraları pek tesirli, sokakta insandan geçilmiyor. Her sokak türlü kıyafette askerlerle dolu. Bunların birisi bir tarafa, diğeri başka tarafa yürüyor. Ayasofya ve Sultanahmet camilerine gittim, lakin içlerine girmek mümkün değil, dışarıdan kimseyi almıyorlar.

Hilal-i Ahmerde hizmet etmeye Petersburg'dan Kebir Bekirov, Fatih Rehimov, Şerif Ehmecanov ve dört hanımın İstanbul'a geldiğini işitmiştim. Kebir Bekirov ile Fatih Rehimov'u Darülfünun Hastanesine gidip gördüm. Hastaneye gidip hastaları görmenin mümkün olup olmadığını sordum. "Bugün imkânsız, bunun için Hariciye Nezaretinden izin almak lazım." dediler.

Bugün fazla malumat toplanmadı. Zaten vasıta olmadan İstanbul'un bitmez tükenmez sokaklarını yayan yürüyüp yoruldu. Odama dönüp yat-tım. Ertesi gün yine kalkıp bazı kişileri görürüm maksadıyla birkaç yere gittim. Hiçbirini evde bulamadım. Sonra Hilal-i Ahmer merkez idaresine gidip müdürden hastanelere girip bakmak için izin istedim.

- İsterseniz girip bakın, ama orada bakılacak mühim şeyler yok, dedi.

Darülfünun Hastanesine gittim. Tesadüf olarak, geçen gün arayıp bulamadığım *Türk Yurdu* mecmuasının idarehanesi gözüme çarptı. İçeri girdim, Yusuf Akçura Efendi'yi sordum. Orada yoktu. Biz ondan bundan bahse-derken mecmuanın başyazarlarından Kazım adlı efendi geldi, onunla hayli uzun sohbet ettim. Edebiyat ve lisandan bahsettik. (Bunu sonra yazarım.) Sonra hastaneye gitmekte gecikeceğimi mülhaza edip oradan çıktım.

Hastaneye gittim. Fatih Rehimi Efendi içeri soktu, onlarla sohbet et-tik. Petersburg'dan gelen üç kişiyi Darülfünun Hastanesine, dört hanımı da Kadırga Hastanesine yerleştirmişler. Biraz sohbetten sonra nöbetteki tabibin müsaadesi ile hastaların yattığı odalara baktık. Burada yaralı ve hasta olarak dört kişi kadar varmış. Yaralılar kendilerini pekiyi hissediyor-lar. Hastalar ise derecelerine göre türlü türlü. Hastane pek temiz, hastaların yattıkları yerler de ak pak, hastaneden çıkarken bana dezenfeksiyon yapıp ellerimi ilaçlı suyla yıkadılar.

Burada Çatalca ve ondan evvelki muharebeler hakkında pek çok tafsi-lat var. Onları gelecek mektupta yazarım.

Havalar soğusa da ağaçlarda yeşillik bitmemiş. Bizdeki Eylül ayına benziyor.

III

Üçüncü günümde, akşamleyin, Bahr-i Sefid’de (*Akdeniz*) Türkiye donanmasının Yunan donanmasıyla savaştığı Yunanistan’ın en büyük ve yeni dretnotlarından Avarov isimli geminin Türkiye donanmasından atılan üç top isabetiyle yara almadığı ve Bahr-i Sefid’de Türklerin bir yelkenli gemisini tutup ardına takıp götüren bir Yunan gemisinin ele geçirildiği hakkında haberler alındı. Bu haber Türkleri çok sevindirdi. Sevinilmeyecek gibi de değil. Çünkü bu dretnot Yunanistan’ın en güçlü harp gemilerinden sayılıyordu. Eğer o savaş safından çıksa Yunanistan’ın diğer savaş gemileriyle savaşmak Türkiye için kolay olacak. Hatta ondan sonra Türkiye’nin, Selanik çevresine asker indirip Yunanistan ile savaşması mümkün olacaktır.

Avarov dretnotu bundan bir sene evvel bitirilmiş gayet mükemmel bir savaş gemisidir. Gayet büyük olmasının yanı sıra, Türkiye’nin gemilerine nazaran saatte altı kilometre daha hızlı gidiyor. Bu savaş gemisini Amerika’da ticaretle zenginleşen Avarof namında bir Yunanlı kendi parasıyla yaptırıp Yunanistan’a hibe etmiştir. Adı da buradan gelmektedir.

İstanbul halkı savaşı sabırsızlıkla bekliyor. Eğer sulh akdedilmese savaşmaya canı gönülden hazırlar. Bu defa Bulgarlara galip geleceklerine tamamen inanıyorlar. Çünkü bugün savaş meydanına yeni getirilen askerlerin ekseri mükemmel talim gören nizamlı askerler. Evvelki savaş zamanlarında savaş meydanında askerler tamamen redif (düzenli olmayan) askerden ibaret olmuştur. Savaşta subay ve askerlerin söylediğine göre Kırk Kilise, Lüleburgaz ve hatta Çatalca muharebelerinde de askerlerin yüzde doksanı redif askeri olmuştur. Nizamlı askerler o devirde Anadolu’nun türlü yerinde İtalyanlara karşı konulmuş.

Yaralı ve savaştan dönen askerlerin bazılarıyla görüştim. Bir asker Kırk Kilise savaşı hakkında şunu söyledi:

- Biz İstanbul’dan çıkarken iki tayın (iki günlük) kadar ekmek verdiler. Şimdi savaş zamanı olduğu için bununla yetinirsiniz dediler. Bu ekmekle Kırk Kilise civarına gittik. Oraya varınca iki günlük kadar da peksimet verdiler. Biz ne kadar “bundan fazlasını taşımaya gücümüz var, daha çok verin” dediysek de başka vermediler. “Şimdilik bununla yetinin, gerisini peşinizden göndeririz.” dediler. Buralarda erzak birkaç yüz bin kişiye birkaç ay yetecek kadar var idi. Kırk Kilise alındıktan sonra bu erzakın hepsi düşman eline geçti. Bizi öndeki saflara gönderdiler. Orada pek güzel ve uygun bir tepeye yerleştik. Buradan düşmana karşı durmak çok iyiydi. Sonradan, nedense, bize buradan geri çekilme emri verildi. Bu tepeden

indik. Bizim yerimizi Bulgarlar işgal ettiler. Tamamen ateş altında kaldık. Zar zor kurtulup başka bir tepeye çıktık. Burada düşmana karşı durmak da çok iyiydi. Savaşlar başladı. Uzun müddet çarpıştık. Cephanemiz bitti. Peşimizden erzak da cephaneye de gelmedi, bu sebeple kaçmaya mecbur oldum, dedi.

Bu asker sırtından yaralanmıştı. Asker arasında sırtından yaralanmak çok ayıp sayılıyordu. Çünkü bu onun meydandan kaçtığını göstermekteydi. Bu kişiye arkadaşları da istihza ile bakıp gülüyorlardı.

Yaralılar arasında böyle arkadan yaralanmış kişiler çok görülüyor. Asker arasında merhametsizler de arada çıkmakta. Mesela Mısır'dan kendi iradesi ile gelen bir Arap subayı şunları söylüyor:

-Ben savaşta yaralanıp yıkıldım. Revire götürmelerini bekleyerek savaş meydanında yatıyorum. Bir ara uzaktan devriye geliyor. Ben Türkçe konuşamıyorum. Arapça veya İngilizce bir söz söylesem beni öldürmeleri ihtimali var. Başka yol kalmayınca ben kelime-i şahadet getirip bağırmaya başladım. Devriye gelip benim ceplerimi araştırdı.

Balkan ülkelerinin tekrar savaş başlatmasını hiç beklememişler, bundan ötürü onlar hazırlanamamışlar. Bu sebeple bu savaşta yenilmelerinde kendilerini suçsuz kabul etmeye çalışıyorlar.

Çatalca Muharebesinde Türkler Bulgarları çok kesin biçimde yenmişler. Hatta söylediklerine göre Bulgar tarafından yaklaşık 50.000 kişi ölmüş.

İki taraftan atılan deniz filolarının topları Bulgarlara çok büyük zararlar vermiş. Sonra gemilerden düşman üstüne düşürülen elektrik projektörler düşmanları helak etmeye çok yaramış. Projektörler sayesinde Türkler düşman askerini görerek onlara ateş etmiş. Bulgar askerleri ise karanlıkta duran Türk askerini görememiş.

Türkiye'ye yardım etmek için çeşitli yerlerden kendi ihtiyarları ile savaşa gelen kişiler hayli çok. Bunlar arasında Rusya'dan (Kırım'dan ve gayri yerlerden) gelen kişiler de üç yüz kadar var. Moskova'da Yüksek Ticaret Mektebinde okuyan Arif Efendi Kerimev birkaç kere savaşa katılıp sonunda sol kolundan yaralanmış, hâlen tedavi görüyor.

Hastanelerde yaralılar az idi. Hatta birkaç hastane tamamen boşaldı. Kalanlarında da yaralılar az. Asker arasında veba hastalığı hiç yok. Ara sıra kolera denen bir vaka olsa da bu insanlar için hayati bir şey değil.

İstanbul'a asker gelişi durmadan devam ediyor. Gelen askerlerin her biri çok güçlü ve genç.

Çatalca Muharebesi zamanında yemek için ekmek yetişmemiş diye gazetelerde yazılan sözler bir derece doğruymuş. İstanbul halkı da o zamanlarda iki gün kadar ekmeksiz kalmış. Bu savaş günlerinde atılan top-

ların sesleri İstanbul'da daima işitilip durmuş, iki gün boyunca dükkânlar açılmamış. Çoğu kişi İstanbul'un alınıp düşman eline geçmesinden korkup Anadolu tarafına kaçmış. Bugün İstanbul'da başına fes giymeyenlere pek az rastlanıyor.

İstanbul alınsa Türk askerleri tarafından bir katliam yapılmasından korktuğu için Hristiyanların da hepsi fes giyiyor. Lakin öyle Hristiyanlara saldırı gibi bir işler hiç olmamış. Hatta bir kişinin bile burnu kanamamış.

İstanbul'da her zamanki hayat bütünüyle yerleşmiş, kahvehanelerin her biri halkla dolu.

Yiyecek erzak her zamankinden daha pahalı. Bu konuda savaşın hayli büyük tesiri görülüyor.

Tam bu arada Prizren'den dönen bir Darülfünun talebesi ile görüştim. Bu efendi dönerken Selanik'te bulunmuş, ondan oradaki hâlleri sordum.

-Prizren'i hiç savaşmadan verdiler. Çünkü Prizren'de Türkiye'nin askeri sadece 10.000 kişiden ibaret idi. Toplar da yoktu. Eğer Sırbistan'ın 40.000 askerine karşı savaşmaya kalksalar büyük ahmaklık etmiş olurlardı. Lâkin Arnavutlar Sırbistan'ın başına büyük bela oldu. Arnavutlar son derece savaşçı adamlardır. Onların on altı yaşından altmış yaşına kadar olan adamlarının her biri askerdir. Arnavutluk'ta idare Sırlar için fevkalade zor oldu. Onlar burada binlerce askerini kaybetti. Arnavutluk'a ne kadar Sırp askeri girdiyse hepsi burada battı kaldı. Hiç sağ salim dönmedi. Sırlar Arnavutluk içinde pek çok topunu da kaybetti. O zamanlar bu civarda tahminen bir arşın kalınlığında kar yağmıştı. Sırlar toplarını geri çekip çıkarmaya muktedir olamadı. Sırların Arnavutlara düşmanlığı bugün de haddinden fazla çoktur. Kendi aldıkları yerlerde Arnavutlar büyük bir insaniyetsizlik gösterdi. Kendi tahakkümleri altında olan yerlerde Sırlar Arnavutlara katliam yapmaktadır. Büyük, küçük, ihtiyar, çocuk, erkek, kadın demeden herkesi öldürüyorlar. Ben başımı kurtarıp buralara çıkmamı mucize kabul ediyorum. Az kaldı beni de Arnavut diye öldüreceklerdi. Prizren'den Selanik'e geldim. Orada yine can yakan hâller gördüm. Bütün Selanik şehri çevreden gelen muhacirlerle dolu idi. Gerçi Selanik'te fabrikalarda işler başlamış olsa da işsiz, aç, çıplak gezenlerin haddi hesabı yok idi. Çevreden gelenler on kuruş veya bir parça ekmek için bütün gün çalışmaya hazırlar, lakin hiçbir yerde iş bulamıyorlar. Boy atmış kızlar, çoluk çocuk, el açıp bir lokma ekmek için sadaka dilenip duruyor, fakat onlara acıyan kimse yok. Zavallılar açlıktan ölüyor. Her gün sokaklardan açlıktan ölen otuz kırk kişiyi toplayıp alıyorlar, dedi.

IV

Böyle kaçıp gelen muhacirler İstanbul'da pek çokmuş. Fakat onlar bu derecede muhtaçlık görmemiş. Onları camilere yerleştirip, hazineden yiyecekleri karşılanıp Anadolu tarafına iskân edilmişler. Bugün de İstanbul'un birkaç yerinde böyle muhtaçlara bedava çay içirip karınlarını doyuruyorlar. Yeniden savaş olsa da olmasa da sulh akdedilse de edilmese de İstanbul'da yakın zamanda sükûnet olması ihtimali yok. Çünkü sulh olmasa o zaman çok sert savaşlar, sulh olsa buradaki partiler arasında çok büyük mücadeleler başlayacaktır. Bugün iş başında olan İhtilaf Partisinin üyeleri bütün kuvvetleri ile İttihat ve Terakki üyelerini işten çıkarmaya, İttihat ve Terakki Partisi ise İhtilafçıları gözden düşürmeye çalışacaklardır. Bundan başka bugünlerde burada yeniden üçüncü bir parti vücuda gelmek üzeredir. Bu partinin kurucusu evvelden İttihat ve Terakki Partisi'nde olup orada varlık kazanamayınca kendisi İhtilaf Partisi teşkil eden ve birkaç zaman onun başında bulunan sonra yine partiden kovulan, hâlen *Tanzimat* gazetesi muharriri olan Lutfi Fikri adlı bir zattır. Bu kişi Meclis-i Mebusan üyesi de olmuş. Söylediklerine göre parlamentoda kavga çıkarmakta bu kişi bizim Rusya'nın Purişkeviç'inden eksik derecede değildir. Bu sebeple bu kişiyi Rus basınından haberdar olan buradaki kişiler Türkiye Purişkeviç'i diye tabir ediyorlar. İşte bu adam Türkiye'de yeni bir parti ihdas etmeye hazırlanıyor.

Gerçi bu kişiyi gördüysem de maksadına eriştiğini ve onun parti programının neden ibaret olduğunu bütünüyle anlayamadım. Bazı ahbablarının söylediğine göre o adam hürriyet taraftarı ve kadınlara da hürriyet verme tarafında imiş.

İşte bugünkü günde Türkler arasında üç parti var. Savaşın bitmesiyle bu üç parti arasında büyük ihtilaflar çıkması ve bunun ardından büyük değişimlerin vücuda gelmesi ihtimal diyorlar.

Benim buraya geldikten sonra bir şey dikkatimi celp etti. Ben bugüne kadar kendi Tatarlarımızı geride kalmış, işe yaramayan kişiler diye hesap ediyordum. Hâlbuki iş öyle değilmiş. Türkiye'de hiçbir daire yoktur ki Tatarların bir katkısı olmasın.

İstanbul'da en iyi hatip sayılan kişi Tatardır. Gazete idarelerinde en iyi yazarlardan sayılan muharrirler Tatarlardır. Türkiye'nin Erkân-ı Harb üyeleri arasında da bir Tatar var. Türkiye'nin idadi mekteplerinden birisinde de bir Tatar muallim vardır. Bundan başka diğer dairelerde de Tatarlardan işi başında olan kişileri görmek mümkündür. Bu işleri gördükten sonra eğer gayret etseler bizim Tatarların da ellerinden iş gelecekmış diye fikirler aklıma geldi.

Hatırıma düşmüşken yine savaş hakkında bir iki söz yazayım. Bugüne kadar Türkler savaşta yenilmeyi öğrenmemişler. Hemen hemen her zaman onlar savaşta galip gelmişler. Bu sebeple onlar hiç yenilmeyi düşünmemişler. Mesela zabıtlardan biri bir dükkânda iki kuruşluk tütün istemiş. Dükkâncı buna “Siz muharebeye gidiyorsunuz daha çok alın!” deyince “Zarar yok gerek olursa Sofya şehrinde yine alırım” demiş. Hükûmette de buna benzer bir fikir varmış. Onlar yenilmeyi hiç tasavvur bile etmemişler, hazırlanmamışlar. Nihayet İstanbul’a tren dolusunca yaralılar gelmeye başlayınca şaşakalmışlar. Hastanelerin birinde hizmet eden bir tıbbiye talebesinin söylediğine göre, eğer bugünlerde bütün İstanbul halkı işe girişip hastaneler için lazım olan şeyleri hazırlayıp vermiş olmasalar işler berbat olacaktı. İstanbul’a yaralılar gelip doldukça bütün İstanbul halkı birden ayağa kalkıp yaralılara yardım etmeye yarayacak her şeyi yardım için hastaneye verip yaralıları ölümden kurtarmaya vesile olmuş.

Vakti gelince şunu da söylemek gerekir, hastanede hastalara bakan tabip, hasta bakıcı, hemşirelerin ekseri Almanya, Avusturya ve Romanya’dan gelen kişilerdi. Şimdi Romanya ve Avusturya’dan gelen tabipler kendi hükûmetlerinin talebiyle memleketlerine döndüler.

Sonra savaş başında Hristiyanlar Bulgaristan’a karşı çıkmaktan imtina edip Bulgaristan tarafında kaçmışlar diye haberler gazetelerde görünmüş idi. Bu haberler de yalan çıktı, çünkü hastanede yatan yaralılar arasında Ermeniler ve gayrılarından pek çok kişiler var.

Benim geldiğim günlerde İstanbul’da hayli soğuk var idi. İki günden beri havalar ısındı. Halkın hepsi yazlık kıyafetle geziyor.

V

Sulh kapı dibinde dursa da Türkler buna inanmak istemiyor. Yüksek daireler de ne kadar sulh taraftarı olsalar da halk ve asker daima savaş taraftarı. Bunlar yeniden Bulgarlarla savaşıp kendi yüzlerine sürülen pisliği yıkamak istiyor. Benim geldiğim zamanlarda İstanbul şehrinin içi bütünüyle askerle doluydu. Hatta bizim tabirle iğne atsan yere düşmez hâldeydi. Şimdi asker seyrekleşti. Hepsini yerlerine uğurlayıp bitirdiler. Artık hastaneler de boşalmaya başladı. Birkaç geçici hastanenin bazıları bütünüyle kapandı. Yeşilköy ve diğer çevredeki hastaneleri de boşaltıp oradaki yaralıları İstanbul’a getirdiler. Ayasofya ve ona benzer büyük camiler de şimdi tamamen boşaldı. Bir iki gün içinde bu camilerde âdetteki gibi ezanlar okunup namazlar devam etmeye başlayacak. Hatta bir iki gün sonra mekteplerin açılıp derslerin devam etmeye başlaması bekleniyor. Fakat Beyazıt Meydanı’ndaki Darülfünun şubesi ile Kadırga mektepleri hemen açılmayacak. Çünkü bunlar bütünüyle hastaneye çevrilmiş. Bu hastaneler bütü-

nüyle dışarıdan gelen tabip ve hasta bakıcılar elindedir. Bunlara Türklerin kendileri için hiçbir hizmet de yok denilse caizdir.

Darülfünun hastanesinde her milletten kişi var. Mesela burada Rusya içinden gelen Tatarlar var gibi, Romanyalı, Almanyalı, İngiltereli, Mısırlı, hatta Bulgaristanlı (Müslüman) doktor ve hemşireler var. Daha dün bu hastaneye Hindistan'dan altı Müslüman doktor, on tıbbiye talebesi ve dört hasta bakıcı geldi. Her biri çok iyi İngilizce konuşuyor, Arapça da biliyorlar. Fakat Türkçe hiçbir şey anlamıyorlar.

Üçüncü gün Türkiye'nin en mükemmel mekteplerinden olan Tıbbiye Mektebine gittim. Tıbbiye Mektebi Üsküdar tarafında Haydarpaşa'da en güzel bir yerde, yeşillikler içinde kuruludur. (Yeşillik dedim, çünkü İstanbul'da bizim Eylül ayının ilk günleri gibi her yer yeşildir. Hatta bahçelerinde gül ağaçları çiçek açmakta) Tıbbiye Mektebinin binası, en son usul-i mimaride mermer taşlarından inşa edilmiş gayet büyük bir binadır. Dört köşeli yapılan bu mektep binasının çevresi tahminen yarım kilometre var. Tıbbiyede okuyan Rusyalı Sibgatulla Efendi ile Dâhiliye Müdüriyetinden izin alıp her yerini bakıp gezdik. Mektep binası harici tertipleri bakımından güzel olduğu gibi dâhili tertiplerinden de güzeldir. Mektebi böyle güzel dereceye ulaştırmak için sadece Türkiye'de değil belki Avrupa'da da ismi yayılan meşhur cerrah Cemil Paşa pek çok içtihatlar sarf etmiştir. Mektepte şimdi ders yok. Mektep hastaneye çevrilmiş. Üç yüz kadar yaralı ve hasta tedavide yatıyor. Beş yüz kadar boş yatak da var. Operasyon salonları pek güzel, kütüphanesi de pek mükemmel. Mektebin yanında botanik bahçesi var. Bahçe nebatatça zengin. Serasına girince kendini âdetâ güneydeki memleketlerin birinde gibi hissediyorsun. Her taraftan hurma ve palmye ağaçlarının yaprakları başına düşüp durmakta. Mektebin karşısında yolun diğer tarafına klinik kurulmuş. İçinde çeşitli hastalıklardan şikâyetle yatan iki yüz kadar hasta var. Hastalara bakanlar arasında Ermeni ve Rum kadınları var gibi Müslümanlardan da bir miktar kadın var. Klinik küçükçe yapıldığı için Cemil Paşa onu büyütme üzere yanına yeniden bir bina tesis ettirmeye başlamış olsa da kendisi işten ayrıldığı için tamamlamaya muvaffak olmamış.

Darülfünundan biraz kenara tesis edilen büyük bir kışlayı bina etmekte. Bunu da Mahmud Şevket Paşa yaptırmış. Buraya geldikten sonra insan büyük binaları görüp hayran kalıyor. Çünkü kışlalara kadar her bir binayı mermer veya granit taştan yapıyorlar. Bu taş İstanbul'da o kadar ucuzdur ki sıradan bir evin tuvaletlerinden yer döşemelerine kadar mermerden yapılmıştır. Haydarpaşa'daki tren garı dikkate alınacak bir binadır. Almanlar hiç paraya acımamışlar. Dışarıdan bakınca hayran olunası bir bina vücuda getirmişler.

Cuma günü “Rusyalı Talebe Cemiyeti”nin umumi meclisleri oldu. Meclise beni davet etmişlerdi. Gittim. Önceleri bu cemiyet Rusya içinden gelen Kazan Tatar talebelerinin de cemiyeti imiş, şimdi bunlar Kırım’dan gelen talebeleri kendi içlerine alıp yeni bir umumi cemiyet tesis etmişler. Bu münasebetle mecliste kendilerinin dört yıllık hesaplarını ve tarihlerini gösterdiler. Tebliğlerinden anlaşıldığına göre, dört yıl içinde cemiyet dört yıl içinde bazı talepler lüzum görülen zamanlarda borç para verip yardımda bulunmuş ve elli kadar talebeyi de bedelsiz olarak çeşitli mekteplere kabul ettirmeye muvaffak olmuş. Cemiyet bugün yüz elli kadar üyesi var, kiraathanelerinde Rusya’da çıkan gazeteleri görmek mümkün.

Hürriyet kahramanı Enver Bey, daima Trablus’ta Senusîler ile birlikte İtalyanlara karşı savaşmakta diye konuşuyorlardı. O sözün aslı yokmuş. Enver Bey üçüncü gün İstanbul’a geldi. Dün evine gidip kendisini görmek istemiştım lakin muvaffak olamadım. Evde yoktu. Yarın veya öbür gün giderim diye ümit ediyorum. Bugün Ayasofya meydanındaki askerî müzehaneyi gidip gördüm. Hürriyetten sonra vücuda gelen bu müzehane hakikaten görmeye layık bir şeymiş [Aya İrini 1908 ertesinde bir süre Askerî Müze olarak kullanılmıştır. ç.n.] Buradaki zenginlik, buradaki silahları, bir gün değil bir hafta gezip bitirmek mümkün değil. Müzehanenin nazırı Muhtar Paşa’dan ziyaret kartı alıp geldiğimizden bize ayrı bir iltifat gösterdiler. Yanımızda bir zabıt daima bizimle gezip birçok tafsilat verdi. Gündüz saat on ikiden itibaren güneş batıncaya kadar bakıp gezsek de oradaki zenginlikleri seyretmeyi bitiremedik. Burada muharabe-i talabiye zamanından günümüze kadar hüküm süren ne kadar devlet varsa her birinin kendi zamanlarında kullanılan silahları, üstlerine giydikleri kıyafetler, bayrakları, hepsi var. Bir tane de evvelki zaman bahadırlarının kullandığı, bizim gürz dediğimiz bir çokmar vardır ki hiç şüphesiz bir buçuk pot ağırlığındadır (1 pot= 16.3 kg.). Gürzü tek elle değil iki elle zar zor kaldırdım. Bu gürz ile birinin savaşa gitmesi için muhakkak Seyyit Battal olması lazımdır. Sonra, İstanbul’u aldığı zamanda Fatih Sultan Mehmed askerleri tarafından mancınık ile İstanbul üstüne atılan yumru taşlar da var. Bir taşı karışla ölçüp baktım. Çevresi tam on sekiz karış idi. Ağırlığı da şüphesiz otuz beş kırk pot gelir. Kimin olduğu hatırımda yok, bir tane platinden yapılmış hançer var. Bu kadar kıymetli bir şeyin masa üstünde mahfaza kutusunda açıkta durmasına şaşırımdım. Silahlar arasında Fatih Sultan Mehmed’in zamanında kullandığı kılıcı da var, Sultan Abdülhamid’in tabancası, kılıcı, elektrik lambalı bastonu ve mendillerine kadar herşeyi var. Arada en kıymetli şey de, Ayasofya Camisinin kulelerinde Bizans imparatorları zamanında asılan çanlardır. Bugünkü çanlarla bunları mukayese etmek mümkün değil. Ayasofya binası ne kadar büyükse bu çanlar da o nisbette küçüktür. Sıradan bir köy kilisesinin çanları bunlara göre çok daha büyüktür.

Arada dikkati celbeden şeylerden biri de yeniçeri askeri zamanında kullanılan davullardır. Davul deyince bunlar sıradan davul diye farz edilmesin. Bunlar akıl ermez derecede büyük şeylerdir. Bu davulların içine otuz kova su koysan da dolmaz.

Toplara gelince yine hayran olunasıdır. Dünyada insan öldürmek için bunca silah ihdas edildiğine hiç akıl ermez.

Türkler kendileri bunun gibi mükemmel ve zengin askeri müzehane-nin Avrupa'da seyrek olduğunu iddia ederler. Buradaki zenginlik, buradaki asâr-ı atıkayı gördükten sonra buna inanmamak da mümkün değil. Eserlerin pek çoğu Abdülhamid Han'ın Yıldız Sarayı'ndaki hususi müzehanesinden getirilmiş. Söylediklerine göre mezkur eserler Abdülhamid için birkaç milyona mal olmuş. Bu müzeye getirilenler kıymetleri bakımından biraz daha aşağı derecede olan şeyler. Türkiye'nin en kıymetli şeyleri ve mücevheratı Hazine-i Hassa'da (Dolmabahçe Sarayı) saklanıyormuş. Buralara kişi ne kadar para verse de sokmuyorlar. Buraya girmek için ya padişahın irade-i mahsusa yahud himaye olması lazım. Ben buraya girmek için de yol bulmuştum, lakin hâlen girmek mümkün olmadı. Çünkü savaş zamanlarında Bulgarlar İstanbul'a yaklaştıklarından buradaki zenginlikler onların eline geçmesin diye korkup herşey toplamışlar. Eğer barış olup sü-kunet gelirse o zaman inşallah gidip görürüm.

VI

Türkiye ile Balkan hükûmetleri arasındaki sulh müzakerelerinin vakitleri geçmiş olsa da yeniden bugüne kadar ertelendi.

Bugün, bu makaleyi yazarken, belki Londra'daki vekiller birbirine bağrışıp dağılmış olurlar, yahut da barış anlaşmasını imzalamışlardır. Bu makale oraya varıncaya kadar telgraf vasıtasıyla haberler belki malum olmuş olur. Lakin burada sulhün olacağına inanamıyorlar. Hep savaş olur diye farz ediyorlar. Savaşa hazırlık çok sıkı devam ediyor. İstanbul'dan her yirmi dakikada bir Çatalca'ya tren gidiyor, bu trenlerde gündüz, askere azık ve savaş mühimmatı, geceleyin de asker taşıyorlar. Oradan dönen va-gonlarda hasta askerleri getiriyorlar.

Dün İstanbul'daki 1. Ordu'nun da savaş meydanına gönderileceğini söylediler. Lakin doğrusunu tahkik edemedim. Hastanelerde yaralılar bitti. Hatta çoğu hastaneyi boşalttılar. Kalanlarına da hastalarla güçsüzler yerleştirilmiş. Evvelce askerlerin yerleştirildiği camiler tamamen boşaltıldı. Askerler ve şehir halkı arasında kolera hastalığı da iltifat edilecek derecede değil. Bugün Çatalca'da Türklerin tahminen 210.000, mukabil tarafların ise 150.000 askeri olduğu söyleniyor. Türkiye'nin yeniden savaş meydanına gönderdiği askeri 150.000 miktarındadır. Bu askerlerin de ekseri nizam,

güzel talim gören genç adamlardır. Evvelki redif askerlerinin (yedeklerin) hemen hemen hepsi geri döndürülmüş. Genç Türkler şimdi umumen savaş taraftarıdır. Bunlar kendilerini evvelki savaşlarda kaybettiği itibarlarını geri çevirip kendi namuslarını korumak istiyorlar.

Son günlerde Genç Türkler Fırkası ile İhtilafçılar arasında kuvvetli mücadele devam ediyor. Hatta birkaç günden sonra Kâmil Paşa kabinesinin kaybolması ve yerine Genç Türkler kabinesinin kurulması ihtimaldir.

Bugünlerde Türkiye askeri arasında büyük fitneler olduğu hakkında ve Mahmud Şevket Paşa'nın diktatör tayin edildiği Rus gazetelerinde yazılmış. Bu haberler asılsızdır. Türkiye askeri arasında öyle işler hiç yok. Harp meydanına asker olmayan hiçbir kişiyi ve gazete muhabirlerini göndermiyorlar. Hiç kimseye Büyükçekmece'den öte geçmeye müsaade etmiyorlar.

Son günlerde Bulgaristan kendi kendine hareket etmeye kalkışmış. Savov ile Dmitriev Babıali ile konuşmak için İstanbul'a geliyormuş diye haberler yayılmıştı. Bu haber sonradan reddedildi.

Türkiye Edirne'yi vermek istemediğinden Bulgaristan da onu kati talep ettiğinden sulhün olmadığı pek gariptir.

Bundan evvelki mektupların birinde Enver Bey'in İstanbul'a geldiğini yazmıştım. Enver Bey buraya gelip iki gün kalıp sonra Çatalca'ya gidip gelmiş. Bu gün yeniden Çatalca'ya gidecek. *Tasviri Efkâr* gazetesinin muhabirinden başka hiçbir muhabiri huzuruna kabul etmedi. Muhabirlerden biri eğer onu gördü filan diye yazsa o da *Tasviri Efkâr* gazetesinden alıp tertip edip yazmış olacaktır.

İstanbul Boğazı içinde durmakta olan yabancı memleket savaş gemileri gidiyorlar. Şimdi Boğaziçi'nde sadece dört tane savaş gemisi kaldı.

Türkiye'nin savaş gemileri Yunanistan ile gemileri ile savaşmak için Akdeniz'e gitmişlerdi. Hâlen de oradan geldikleri yok. Orada onların Avarov zırhlısını devre dışı bıraktıktan sonra bir denizaltı gemisini de batırdıkları haber alındı. Ondan sonra bu iki donanma arasında savaşlar oldu mu olmadı mı hiçbir haber yok.

Türklerin birkaç tane hava gemisi varmış. Bunlar Çatalca'dan uçup İstanbul üstüne kadar gelip gidiyorlar. İstanbul'da idare-i örfiye hâlen devam ediyor. Gece saat ondan sonra sokakta yürüyen kişileri tutup hapsediyorlar. İstanbul halkında matem alametleri hâlen görünüyor. Hiçbir yerde müzik ve oyun sesleri işitilmiyor. İstanbul'da hiçbir türlü karışıklık izleri görünmüyor. Türk hükûmeti elinde şimdi sarf edecek akçe olduğundan askerler, subaylar, memurlar, muallimler ve gayrıları aylıkları vaktinde ödenmediğinden her birinin gönülleri hoştur. Gerek halk arasında ve gerek hükûmet daireleri olsun her yerde altın akçe ile hesap görülüyor. Gelecek

ay başından itibaren kâğıt akçelerin çıkarılmaya başlayacağı söyleniyor. Eğer hükûmet elinde akçe azalıp maaşlar verilmemeye başlasa o zaman bir miktar karışıklık olacak.

Bugüne kadar Türkiye'nin maliyesi zararsız bir hâlde olagelmiş. Eğer savaşlar olup fazla masrafa mecbur olmasalar bu yıl müddeti dolmakta olan tütün tekeli kendi ellerine almaya Türkler karar vermişler. Lakin büyük savaş sebebiyle çok zarar görüp akçeye muhtaçlık görüldüğünden o tekeli Rusya kumpanyasına vermeye niyetleniyorlar.

Türkiye'nin bugüne kadar vücuda getirdiği ve vücuda getirmeye yakın olduğu fakat savaş sebebiyle duran birkaç müessese ve layihaları (projeleri) var. Türkler hürriyet ilan edildikten sonra eğitim ve öğretim işlerine büyük ehemmiyet vermişler. Çok yerde mektepler açmışlar ve şimdi de sulh olmasıyla bu işe girişecekler, İstanbul'da ve etrafında İngilizler, Almanlar, Amerikanlar Cizvit ve diğerleri tarafından açılan büyük ve mükemmel mektepler var. Abdülhamid zamanında itibara alınacak iyi programlı mektepler olmadığından kendilerinin çocuklarını hatta kızlarını sadece İngiliz ve gayrılarının değil Cizvitlerin dinî maksatla açtıkları mekteplerine de verip okutmaya mecbur olmuşlar. Genç Türkler zamanında ecnebilerin bu boyunduruklarından kurtulmak için onların mekteplerine karşı kendilerinin mekteplerini bina etmeye başlamışlar. Bunların herhangi bir köyündeki Cizvit mekteplerine karşı Haydar Paşa'nın yaptırdığı bir mekteplerini görmeye gittim. Binası güzel ve temizliği mükemmeldir. Lakin ders vakti olmadığından talim usüllerini göremedim. Benimle birlikte giden arkadaşımın söylediğine göre dersleri de iyi bir program üzere tertip edilmiş. Burada orta ve ilkokulda okuyan talebeler için büyük bir pansiyon yapmaya girişmiş olsalar da savaş başladığı için ortaya çıkaramadan kalmışlar.

Öğrenim işleri dışında Türklerin en büyük ehemmiyet verdiği şeyleri savaş gemileridir. Bunlar mektepleri vücuda getirmeye ictihat etmekle beraber donanmalarını da kuvvetlendirmeye çalışacaklar. Hâlen de Türklerin İngiltere'ye sipariş verdiği iki drenotu varmış. Onlar 1913 yılında tamam olacak diyorlar. Sonra da onlar tarafından İtalyanlara sipariş ettikleri bir drenotları varmış, lakin İtalya savaş başlaması sebebiyle Türklere vermemiş, belki de o gemiyi Türklere karşı kullanmış.

Türklerde layihalar pek çok lakin onları vücuda getirmek için zaman lazımdır.

Türkler şehirleri tamir etmek için de çok çalışıyorlar. İstanbul sokaklarının gayet dar olduğu herkesin malumudur. Onlar bu sokakları mümkün olduğu kadar genişletmek ve iyi planlamak istiyorlar. Sokakların düzlük ve genişliğinin rahatsız ettiği yerleri hükûmet kendi hesabına satın alıp binaları söktürüyor ve bunlar için hayli pahalı ücretler ödüyor. Mesela Yeni

Cami karşısında darlık çıkaran binaları söktürüp sokağı genişletmek için; binasından ayrı sadece arsası için iki metrekareye beşbin dört yüz sum kadar, Divan Yolunda iki katlı tramvay yolu yapmak için sıkıştırılan üç küçük evi yıkmak için 45.000 lira (1 lira: 8 sum 64 tiyin değerinde) ödemiş. İstanbul'da geçen yıllarda pek büyük yangınlar çıkıp binlerce evin yandığı okurların malumudur. İşte bu yerler tamamen plana konmuş, kanalizasyon yollar tertiplenmiş, sokaklar genişletilmiş, düzgün taşlar döşenmiş, tretuvarlarına asfalt koyulmuş. Ev sahipleri de bina tamir etmeye başlamışlar. Yangın olan bazı yerlerin düzenlenmesi yetişmemiş olsa da onlara yine savaş zarar etmiştir.

İstanbul'da atlı tramvay hâlen çalışmıyor fakat Beyoğlu'ndan Şişli'ye atlı büyük arabalar (minibüs) işlemekte. Bundan sonra atlı tramvayın gereği de olmayacaktır. Çünkü İstanbul ve çevresine elektrikli tramvayları acilen yapıyorlar. Bir iki ay sonra bu yolların yetişmesi ümit ediliyor.

Türklerin deniz taşımacılığına da ehemmiyet vermeye başladığı görülüyor. Türklerin asker taşımak için yeterli gemilerinin olduğunu yazmıştım. Söylediklerine göre Türkiye'nin 110 kadar yük ve yolcu gemisi varmış. Bunlar savaştan evvel İstanbul'dan İskenderiye ve yol üstündeki başka limanlara çalışmış olsa da bugün düşman eline esir düşmekten korunmak için Çanakkale Boğazı'ndan çıkmıyorlar, bu arada ve sadece Karadeniz limanlarına gidiyorlar.

Çiftçilik işini ilerletmek hususunda da çabalıyorlar. Türkiye'nin Anadolu kısmında ziraate selahiyetli gayet bereketli ve bugüne kadar hiç işlenmemiş yerler, balta görmemiş ormanlar pek çoktur. Ziraat Nezaretinde hizmet eden bir beyefendinin dediğine göre İstanbul'dan uzak olmayan bir yerde Anadolu demiryoluna yakın bir yerde 200.000 hektar kadar bir yer varmış. Bu yerler ne kadar bereketli olsalar da bugüne kadar buralarda halk yerleşmemiş. Eğer bir kompanya yabancı memleketten gelip işlemeye alacak olsa verilecektir. Lakin dışarıdan gelen kişinin Müslüman olması şarttır. Bu yerlerin yılına kaç yüz bin sum fayda getireceğini tahmin ediyorlar. Bugünkü günde Anadolu demiryolu üstüne dışarıdan gelip iki yüz kadar köy muhacirler yerleşmiş. Bunlar arasında toprağı iyi işleyen, Kırım'dan göç eden Tatarlardır. Bunlar diğerlerine nisbeten pek güzel zenginleşmiş.

Türkiye'de umumen, Tatarlar çalışkanlıkları ve iş görebildikleri ile meşhurdur. Hatta iyi çalıştıkları ile şöhret kazanan memurlar da Tatarlardandır. Mesela bugün Maliye Nazırı Abdurahman Bey Tatardır. Paşalardan memurlardan, muallimlerden pek çok kişiler Kırım'dan veya Kafkasya'dan gelen Tatarlardır. Türk diye farz edilen, görünen bir kişiyi biraz teftiş edip baksan aslı veya kendisi Tatar çıkar. Türkler kendileri umumen rahatı seven halktır. Onlar ekseri kahvehanelerde sabahtan akşama kadar

siyasetten, vakıyalardan ve başka şeylerden bahsedip oturmayı, başka türlü iş, meşakkat veya hizmet ile meşgul olmaktan daha çok severler. İstanbul'un bitmez tükenmez sayısız kahvehaneleri gündüzleri de halkla dolu olur. Akşam olunca ise girip oturacak yer olmaz. Sobasız soğuk evlerde üşüyüp donarak oturmaktansa kahvehanelerde ısınıp oturmayı bunlar tabii ki daha çok severler. Evlerine sadece yatıp uyumaya giderler. Mübalağa olmasın, akşamları erkeklerin onda biri de evlerinde oturmazlarmış. Bunları gören bir adam bu çevrede epeydir savaş varmış, şehirden yirmi beş kilometre yerde düşman askeri vardır diye düşünemez.

Kırım Müslümanlarından birkaç kişi, kendi aralarında toplanan yardım akçelerine yüz yirmi yataklık bir hastane açmaya yetecek teçhizat, hemşire, hasta bakıcı ile birlikte yola çıksalar da Türkiye sefiri "Şimdi hastaneye ihtiyaç yok, yaralılar kalmadı, Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti hastaneye muhtaç değil." demiş. Bu sebeple birçoğu dönüp gitmişler. Fakat aradan ikisi, toplanan yardım akçesini ve teçhizatını yerine ulaştırmak için İstanbul'a gelmişler.

VII

Bugünlerde yayılan haberlerden birisi diğerinin hilafınadır. Bugün akşama doğru Balkan devletleri ile Türkiye arasında güya sulh yapılmış diye haberler yapıldığı gibi, Çeteler (Çetnik, partizan bölüğü, asiler) ile Türkiye askerinin öncü fırkaları arasında savaşlar başlamış diye haberler de geldi. Hatta dün gece Çatalca'dan doksan kadar yaralı gelmiş diye haberler de işitildi.

Bununla beraber, bu sabah ve dün akşam çıkan gazetelerde, Türkiye tarafından Londra'ya giden murahhaslardan: "Biz burada daha on beş gün kadar kalıp sulh hakkında müzakere edeceğiz." diye haberler de görüldü. İstanbul gazetelerini okuyup halin hakikatinden haberdar olmak hiç mümkün değil. Gazetelerde birbirine hilaf olan düşünceler pek çok.

Bugünkü günde hiç şüphe kalmadan söylenecek bir söz var ise, o da Genç Türk "İttihat ve Terakki" fırkasının galebesidir. Bugün efkâr-ı umumiye Genç Türkler tarafına geçtiği gibi hükûmet de onların tarafına geçmeye başladı.

Arada bir üçüncü firma teşkil etmek isteyen Lütfi Fikri'nin *Tanzimat* adlı gazetesi durdurulup kendisi askerî mahkemeye verildi. Dün Sultan Mehmed, Said Paşa'yı kendi huzuruna davet edip birkaç saat görüştü. Bu işe, Türkler, Kâmil Paşa kabinesinin itibardan düşüp yeni kabine teşkil edilmesinin bir işareti olarak bakıyorlar. Dediklerine göre veliaht şehzade Yusuf İzzeddin ile Kâmil Paşa'nın araları tamamen bozulmuş. Eğer Kâmil Paşa sadrazam olarak kalırsa, Yusuf İzzeddin veliahtlığını bırakacağını

ilan etmiş. Halk arasında, bugün Kâmil Paşa'nın bir kıymeti de kalmadı... Kâmil Paşa'ya herkes memleketi satan adam diye bakıyor.

Sonbahar ve kış günlerinde İstanbul'un havası ne kadar çabuk değişiyorsa, Türkiye'nin siyaset âlemi de o kadar çabuk değişiyor. Bugün sabahki mevcut durum akşamkine benzemiyor.

Bugün ben Çatalca'dan dönen bir yüzbaşı ile görüşüp oradaki askerlerin hâlini sordum. Benim suallerime karşı o kişi şu sözleri söyledi:

- Bizim Çatalca'daki askerlerin hâline pek güzel demek olmaz. Çünkü buradaki askerlerin pek çoğu istihkâmda, çadır içinde yatıyorlar. Havalar ıslak, geceler soğuk, etraf da çamurlu ve bataklık. Çadırların içi de nemli. Bugünkü günde askerlerin yemesi içmesi mükemmel, her gün İstanbul'dan bir trenle yeni ve taze ekme geliyor. Buna rağmen soğuk ve rutubetten dolayı askerler zahmet çekiyorlar. Askerin hepsini köylere yerleştirmek mümkün değil; çünkü İstanbul ile Çatalca arasındaki köyler bütün askeri alacak kadar çok değil. Sığıdığı kadarı köylere yerleştirildi lakin 210.000 askeri bu köylere tamamen yerleştirmek imkânsız, bundan ötürü askerin çoğu çadırdaki yatıyor. Düşman tarafın askerleri ise hem sayıca bizden az hem de o tarafta köy çok olduğu için ekseri köylere yerleşmiş. Bizim tarafın soğuktan zahmet çekmesi gibi onların askerleri de yiyecek yokluğundan sıkıntı çekiyorlar diye söylüyorlar, aslı nedir bilmem, dedi.

Bugüne kadar Türkiye askerleri içinde küçük tüccar yiyecek içecek satıp geziyordu. Bunlar polis idaresinden icazet alıp orada rahatça ticaret ediyorlardı.

Son günlerde bunlardan bazılarının Bulgar askerine kaçak olarak yiyecek taşıdığı malum oldu ve Bulgaristan'a yiyecek taşıyan dokuz adam tutulup askerî mahkemeye verildi. Bu sebeple artık muharebe meydanına tüccar gönderilmiyor. Buradaki ticaretin hepsi büyük ellere geçti. Eğer birisi buralara gidip ticaret yapma iradesinde bulursa en evvel üç yüz lira kadar vergi verip baş karargâhtan (*genelkurmay*) ruhsat almaya mecburdur. Bu ruhsat da sadece emniyetli kişilere verilir. Bulgaristan askerlerine yiyecek kaçıranların çoğu Türkiye tebaasında olan Grekler imiş, aralarında Bulgaristan'dan kaçıp gelen Bulgar askerleri de var.

Dün çıkan Türkiye gazetelerinde Edirne'ye erzak sokulmaya başladığı yazıldı. Eğer çeteler ile karşılıklı çatışma olduğu haberleri doğruysa bu haberlere güvenilemez.

Bugün Sultan Reşad muharebe meydanındaki askeri teftiş için Çatalca'ya gitti. Akşama doğru çıkan haberlerde Said Paşa'nın sadrazam olup Mahmud Şevket Paşa'nın bütün askere kumandanlık edeceği söylendi.

Viyana’da sefir Hüseyin Hilmi Paşa İstanbul’a çıkmış. Bazı kişiler onun sadrazam olmasını ihtimal tutuyorlar.

Bugün İstanbul’a bir miktar Bulgar esirini getirip Anadolu tarafına gönderdiler. Buna bakınca, iki arada az da olsa muhadaaların (*aldatma*) başladığı ihtimal tutuluyor.

Çatalca’ya asker gönderilmesi durduruldu. Oraya giden trenler sadece erzak ve silah taşımakla meşguldürler. Bugün gelen askerlerin neredeyse tamamı Gelibolu’ya gönderiliyor. Gelibolu’ya askerî olmayan kişiyi sokmuyorlar. Yolcular ancak Çanakkale’ye gidebiliyorlar. Hemen her gün İstanbul’a hacılar geliyor. Oteller ve hanelerin hepsi hacılarla dolu. Odesa’ya giden vapurlar hacıları seçe seçe alıyorlar. Hacıların neredeyse tamamı Türkistan, Kaşgar, İran ve gayrı yerlerden gelen kişilerden ibaret. Bunların pislikleri ve itibarsızlıkları hiç anlatmakla bitmez.

İstanbul’daki dellal ve simsarların hacıları dolandırması ise akıl almayacak gibi. Mesela, İstanbul’dan Odessa’ya kadar üçüncü sınıf bileti 6 sumdur. Hâlbuki simsarlar hacılardan 18 sum koparıyorlar. Bu sadece vapur biletiyle ilgili. Bunlar eğer İstanbul’a çıktıktan sonra bir şey alacak olsa işleri tamamen harap. İki kuruşluk tespih onlara 12 kuruş, 40 kuruş olan otel odası 80 kuruştur. Dellallar daha sonra, satıcı veya odayı işletenle kazançlarını gülüşe gülüşe pay ederler. Kazan veya Kırım çevresinden gelen hacılara dellallar o kadar da iltifat etmezler ve onları kendi istedikleri gibi aldatamazlar.

Evvel zamanda İstanbul’da para değiştirmek meselesi de büyük bir bela idi. Sarraflar halkı istedikleri gibi aldatıyorlardı. Bugün gözü açık insanlar karşısında bunların ehemmiyetleri kalmadı. Çünkü hürriyet olduktan sonra Genç Türkler küçük parayı iyice çoğalttılar, önceleri “metelik” tabir edilen ve pek büyükleri bilinmeyen bakır paralar yerine beyaz metalden basılan güzel paralar kullanılıyor. Dördüncü gün Türkiye’nin para basılan darphane binasını gezdim. Burada para basan on iki tane makine var, hepsi elektrikle çalışıyor. Eskiden makineleri İngiltere veya Fransa’dan getiriyorlardı, şimdi Türkler kendileri yapıyor. Dışarıdan gelen eski makineleri söküp atmışlar, yeniden tamir edip işe sokacaklarmış. Burada çalışan Türklerden birisi altın ölçmek için bir ölçü makinesi icat etmiş. Bu alet, miskal’ın doksan altıda biri olan dolya’nın dörtte birlik kısmını da ölçebiliyor.

Darphane müdürü Abdurrahman Bey’in (Kırım Tatarıdır) dediğine göre, eskiden burada hizmet edenlerin çoğu Ermeniler imiş. Bugün ise sadece üçü Ermeni gerisi Müslümandır. Önceden İstanbul’da telefon yoktu. Şimdi hükûmet daireleri ve polis idaresinin her birisinde telefon olduğu gibi, büyük ticarethanelerin de hepsinde telefon var. Bugün her yerde telefon yapılıyor.

VIII

Son dakikalar yaklaştı. Bu mektubu yazdığım zamanda Türkiye ile Balkan hükümetleri arasında tekrar savaşın başlamasına sadece altı saat kaldı. Balkan hükümetleri Edirne'yi ve Akdeniz'deki adaları tamamen kayıtsız, şartsız almak istiyor. Türklere bunun hakkında ultimatö verildi. Türkiye, eğer bugün öğleden sonra bildirmezse savaşmaya başlayacaklar. Türkiye'nin bu şartlara hiç razı olma ihtimali yok. Hususen de Genç Türkler, Türkiye için büyük hakaret olan bu sulhe razı olmayı hiç istemiyorlar. Bu sebeple savaşın başlaması ihtimali çok kuvvetli.

Gece gündüz hiç durmadan Çatalca'ya asker, erzak ve silah taşıyıp duruyorlar. Bundan iki üç gün mukaddem, Almanya'dan birkaç batarya top geldi. Bunların da hepsini Çatalca'ya gönderdiler.

Türkiye'nin savaş gemilerinin de hepsi faaliyette. Bir taraftan Akdeniz'de Yunan gemilerine karşı durdukları gibi, diğer taraftan da Bulgaristan'a dışarıdan yardım gelmesin diye Varna Limanı'nı koruyorlar.

Son günlerde asker içi bir sıkıntı baş gösterdi. Bugüne kadar İstanbul'da havalar sıcak ve güneşli idi. 20 Aralık'a doğru geceleyin hava birden değişip soğudu. O gece 4 dereceye kadar soğuyup sular dondu. O günden beri az da olsa soğuk devam ediyor ve hemen her gün yağmur yağıyor.

Havanın kötüleşmesi askere çok tesir etti. Asker arasında hastalıkların artmasına sebep oldu. Bu günlerde Çatalca'dan binlerce hasta asker İstanbul'a gelmeye başladı. Son günlerde boşalmakta olan hastaneler tekrar askerle dolmaya başladı. Soğuk sebebiyle kolera azalsa da romatizma, dizanteri gibi hastalıklar günden güne artmakta.

Bulgarlar Edirne'yi kuvvetle alamadıkları için, şimdi tebliğler dağıtıp halkı kendilerine çekmeye çalışıyorlar. Bulgar uçakları Edirne şehri üstüne gelip türlü vaaz ve nasihatlerden ibaret bildiriler dağıtıyor. İtilafçılar son günlerde epey çözüldüler. Onların sulh taraftarlığı ve ittihatçıların (Genç Türklerin) savaş taraftarı olmaları sayesinde efkâr-ı umumiye (*kamuoyu*) tamamen Genç Türkler tarafına geçti. Türkler Edirne'yi ellerinden bırakmayı hiç istemiyorlar, son nefeslerine kadar savaşmaya hazırlanıyorlar. Türkler, şimdi kendilerinde müttefik devletlere karşı duracak kuvvet hissediyorlar. Bu sebeple bu gece İstanbul'da top seslerinin duyulmaya başlaması ihtimaldir.

IX

Bugün sulh olup olmayacağını İstanbul'da kimse bilmiyor. Buna rağmen savaşların yeniden başlayacağını farz etmek mümkün değil.

İstanbul'da havalar tamamen bozuldu. Geceleri kar yağıyor, gündüzleri yağmur yağıp bütün sokakları çamura batırıyor. Her yerde rutubet ve soğuk hüküm sürüyor. Havanın kötülüğü ahaliye pek kötü tesir ediyor. Bundan birkaç gün evvel kendilerini pek sağlam ve kuvvetli farz eden ve savaş taraftarı olan Türkler bugün sulh taraftarı olmaya başladılar.

Bizim Rusya'daki soğuklara göre buradakiler çok az da olsa, bizdeki gibi sağlam yapılmış fırınlı-ocaklı evler olmadığından soğuk evlerde yaşayanların hâli çok kötüdür. Soğuktan ötürü iltihaplanma, dizanteri ve romatizma hastalıkları buralarda çoktur. Havalar son günlerde çok bozuldu. Pek sert şimal rüzgârları esiyor.

Bundan birkaç gün mukaddem "*Russkoe obşçestvo*"nun vapurlarından "*Sinius*" adlı vapurla üç yüz elli kadar hacı Feodosiya'ya (*Kefe, Kırım*) gitmişti. İstanbul Boğazı'nın ağzında üç gün karantinada bekledikten sonra denize çıkmışlarsa da vapurları dalgalara tahammül edememiş. Kimisinin başları kimisinin eli kolu yaralanıp İstanbul'a geri döndüler. Bunların ekserisi Odessa biletlerini atıp Romanya yoluyla kaçıp gidiyor.

Odessa'ya Müslümanlardan hiç kimse kabul edilmiyor. Feodosiya'ya da vapur gitmiyor. Bu sebeple, hacıların kalan kısmı Batum'a gitmeye mecbur. Oraya gidince de hacıların "*obratno*" (gidiş-dönüş) olarak aldıkları biletlerinden faydalanamıyorlar. Çünkü İstanbul'daki simsarlar anlaşıp hacıların dolandırıyor. "Sizin bu biletleriniz işe yaramaz" diye yeni bilet aldırıyorlar. Buradan 3. sınıf bilet 5 sum 80 tiyin iken 18 suma kadar, 2. sınıf bilet 14 sumdan 26 suma kadar satıyorlar. Üstelik "bugün vapurda yer yok" diyerek hacıların bir hafta bekletip otelcilere kazanç çıkarıyorlar. "*Russkoe obşçestvo*"nun bunlara dikkat etmemesi teessüf bir hâldir.

Yukarıda, İstanbul etrafında havaların pek kötü olduğundan bahsetmiştim. Havanın bu kadar kötü olması askerlere de pek tesir ediyor. Askerde hastalık günden güne artıyor. Evlerde az da olsa sıcaklık veren mangallar yanında oturanlarda bile hastalık çok olduktan sonra, soğuk havada, çamur ve rutubet üstüne kurulan çadırlar altında asker arasında hastalığın çok olacağı tabiidir.

Çarşamba günü "Mecidiye" gemisi, havanın sisli olmasından faydalanıp Yunanistan'ın Şira adasına kadar gitmiş ve orada Yunanistan'ın "*Makedonya*" isimli bir gemisini batırıp oradaki kömür depolarını topa tutup çok telefata vermiş. Bu muvaffakiyet Türklerle güzel tesir verdi ve ruhlarını yükseltti. Muharabe meydanına asker, erzak ve savaş malzemesi göndermek hep devam ediyor. Her gün İstanbul'dan Çatalca'ya bir tren ekmek gitmekte.

Dün altıncı orduyu vapurlarla Bandırma ve Gelibolu'ya gönderdiler. Bizim otelde kalan asker ve erzak göndermek ile meşgul olan yüzbaşı bir subayın dediğine göre, bugün Çatalca'da iki yüz elli bin, Çanakkale'de seksen bin, Gelibolu'da ise yüz bin kadar asker var. Perşembe günü Çatalca'ya Almanya'dan yeni gelen toplarla üç tren at gönderdiler. Aynı şekilde dün de Çanakkale'ye bir vapurla sığır ve öküz gönderildi. Anadolu'dan her gün sürü sürü at geliyor. Eğer bundan sonra savaş başlasa, Türkler kendilerinin yeneceğine tamamen inanıyorlar.

Edirne'den gelen telgraflarda onların teslim olmaya niyeti olmadığı anlaşılıyor ve erzak ile cephaneye ihtiyaçlarının da olmadığı görünüyor.

İstanbul'da teessüf edilecek bir şey varsa, o da hükûmet idaresini kendi ellerine almak veya kendi ellerinde tutmak için iki parti arasındaki mücadeledir. Hatta çarşamba gecesi Sadrazam Kâmil Paşa'nın canına kastetmek kadar bir iş de olmuştur. Bu sebeple İstanbul'da idare-i örfiye (sıkıyönetim) gece saat onda başlıyordu, şimdi dokuzdan sonra sokağa çıkmak yasaktır.

Türkiye'de bunun yanı sıra yeniden rahatsızlıklar vücuda gelmek üzere. Son günlerde Ermenistan ve Suriye meseleleri meydana çıktı. Bu vilayetlerdeki halklar da kendilerine otonomi istiyor. Bu sebeple Türkiye buralara da asker gönderip gücünü bölmek zorunda kalıyor.

X

İstanbul mutat görüntüsüne dönmekte. Evvelden Hristiyanlara tecavüzler olması korkusuyla başına fes giyenlerin çoğu feslerini çıkarıp kendi şapkalarını giydiler. Son günlerde atlar da çoğaldı. Anadolu'dan pek çok at getirildi. Geldiğim günlerde görünen eyerden omuzları tahriş olmuş atların şimdi hiçbiri görülüyor. Askerlerin atları güçlü, sağlam. Bir iki günden beri asker gönderme işi de azaldı. Çünkü savaş olduğu takdirde düşmana karşı duracak asker tekmil edildi. Asker arasında kolera hastalığı da bitti. Hastanelerde mecruhlar hiç kalmadı. Askerin maddi ciheti iyileşmiş olduğu gibi manevi cihetleri de iyileşti. Şimdi askerde de halkta da savaşa iştah çok büyük. Tekrar savaş olduğu takdirde düşmanları yeneceklerine Türkler şüphe etmiyorlar. Hamidiye gemisinin Şıra adaları yanında büyük işler görmesi Türkleri çok sevindirdi. Türkler de Hamidiye'nin komutanı Rauf Bey'i çok övüyorlar, onun birkaç defadır gösterdiği kahramanlıklarını çok methediyorlar. Geçen cumartesi Çanakkale Boğazı'nın dışında olan deniz savaşlarında her iki tarafın da gemilerinde büyük zarar ve telefata büyük olmuş. Yunanistan'ın muhrip, kruvazör ve mayın gemilerinde büyük zarar olduğu gibi Türkiye'nin Turgut Reis ve Barbaros Hayreddin gemilerinde zarar vardır. Barbaros Hayreddin'in güvertesi biraz tahrip olmuş, yine de bu savaş düzeninden ayrılacak kadar değil. Her iki taraftan da ölen ve ya-

ralanan kişiler çoktur. Yaralıları Reşit Paşa adlı hastane gemisi ile Tersane Hastanesi'ne getirdiler. Gazeteler her ne kadar yetmiş kadar mecruh geldi diye yazsalar da aslında yaralı iki yüzden ziyadedir. Bu savaşta iki taraf da birbirinin ardından gitmeden geri çekilmeye mecbur oldu. Hamidiye gemisinin kumandanını öve öve bitiremiyorlar. Yapayalnız Yunan sularına girip Şıra Limanı'nı topa tutarak bir gemiyi batırdı ve kömür depolarını tahrip etti. Yunanlılar Selanik'teki askerlerini vapurlara doldurup deniz tarikiyle Yagaya taraflarına göçürmek niyetindeydiler lakin Hamidiye gemisinin tecavüzünden korkup askerini karadan göndermeye mecbur oldu.

Türkiye, Edirne'yi vermeye hiç razı değildi ve savaşa da hazırды lakin Rusya'nın işe karışması ve "Bulgaristan'a Edirne'yi vermezseniz ciddi işe girişeceğiz" diye tehdit etmesi, üstüne de "itilaf-ı müselles" (*Üçlü Birlik, 1904-1907, 1919 yıllarında yürürlükte olan Rusya, İngiltere, Fransa antantı*) azalarının Rusya'nın bu hareketine razı olması ve bu harekete karşı Üçlü İttifak azalarının sükût etmesi Türkiye'yi korkuttu, Türkiye Hükûmetini çalkaladı. Evvelde savaş taraftarı olarak yazagelen ve müttefik hükûmetlere bir karış yer vermeye razı olmayan gazeteler son notanın verildiği günden beri sulh taraftarı olmaya başladılar. Dün çıkan İkdam gazetesi açık açık yazdı: "Mademki Rusya bize karşı çıktı, mademki itilaf-ı müselles azaları onun taraftarıdır, ittifak-ı müselles (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ile kurulu üç devlet birliği, 1882-1914 arasında yürürlükte idi) azaları da bizim lehimize rey vermiyorlar, bizim için kendi keyiflerini bozmuyorlar, öyleyse bizim bu kadar kuvvetli, büyük memleketlere karşı durma ihtimalimiz olmadığından onların sözünü dinlemekten başka çaremiz yoktur. Eğer biz onların nasihatini tutmadan savaşsak ve de galip gelsek bile düvel-i muazzama bizim lehimize hiçbir şey yapmayacak ve kendi muratlarına uygun bir şekilde bize hükmedecekler. Eğer Huda göstermesin biz yenilecek olursak bizim mükelleflerimiz bizden daha fazla şey talep edecekler. Bizim bugün hiçbir dost devletimiz yok. (Eğer olsa onlara güvenerek belki bir şeyler yapabilirdik.) Dostumuz olmadığı için altı büyük devletin keyfini kaçıırıp yeniden savaş başlatmak bizim için faydalı olmayacaktır."

Devletler tarafından takdim edilen notaya karşı Türkiye Hükûmeti kendi cevabını hemen yarın vermelidir. Bu notaya cevap için hükûmet, Meclis-i Ayan azalarından, şehzadelerden ve iş başındaki büyük memurlardan müteşekkil bir Meclis-i Milliye kurdu. Türkler bunları çok tenkit ediyor. "Bu iş Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet kanunlarına muhalif bir şeydir. Buna itaat bize lazım değildir." diyorlar.

Lakin Hükûmet buna bakmadı. Dün Meclis-i Milliye toplandı, henüz neticesi belli olmadı. Gazetelerin yazdıklarına göre notaya karşı verilecek

cevap layihasının metninde, Edirne şehrinin hususî bir idare ile yönetilen bir şehir olmasına ve Bahr-ı Sefid (*Akdeniz*) adalarının otonomi sahibi (özerk) yerler olmasına rıza gösterilecek imiş.

İstanbul ve etrafında havalar gayet kötü, nemli ve yağmurlu olduğu için askerlerin hâlleri pek iyi değildir. Bugüne kadar muhacirlerin Anadolu'ya yerleştirelemeyen kısmı çadır altında yaşıyorlardı, şimdi onların hepsi Edirne kapısı etrafındaki camilerle Sultanahmet camilerine yerleştiriler. Şimdi ortada sadece bunların çoluk çocuğunu ve eşyalarını yükleyip getirdiği öküz arabaları kaldı. Buraya geldikten sonra öküzlerini de iyi fiyata satabildiler. Hükûmet her gün bunlara yiyecek ve un veriyor. Kırk Kilise, Lüleburgaz, Çerkezköy, Çorlu ve Çatalca muharebelerinde bulunan bir binbaşının dediğine göre, Çatalca'nın ötesindeki köylerin hiçbirisinde Müslüman kalmamış, hepsi bir yere kaçmış. Müslümanların kalmadığı gibi oralarda hayvan da kalmamış. Önceden, sütten yapılan şeylerin hepsi buralardan hatta Bulgaristan'dan geliyormuş, şimdi arayı muharebe kestiği için böyle şeyler hiç gelmiyor. Evvelde okkası yedi-sekiz kuruşa satılan peynirler bugün on sekiz-yirmi kuruşa çıktı. Oralardan koyun da gelmediği için etin çengeli kırk kuruş oldu.

Bugünlerde Enver Bey'i görme maksadıyla hanelerine gittim. Kendisini evde denk getiremedimse de babasıyla yarım saat kadar müzakere-de bulundum. Enver Bey'e bir tümen askerın kumandası verilmiş. Eğer savaş olursa Çatalca muharebelerine iştirak edecek. Enver Bey'in Şeyh Sunûsî'nin kızıyla nikâhlandığı haberleri yalan imiş. Sunûsî'nin hiç kızı yokmuş. Yine de, gerçi pederi tasdik etmese de eğer sulh olursa Enver Bey'in yeniden Trablus'a gideceğini söylüyorlar.

Enver Bey, Napolyon'a taklidi seven birisi olsa gerek, çünkü bizim oturduğumuz odasında Napolyon'un türlü boyutta çekilmiş resimleri pek çok.

XI

Türkiye'de Büyük Değişiklik

Meclis-i Milliye'nin toplandığı hakkında geçen mektubumda yazmış-tım. Meclis-i Milliye'nin de Edirne'yi ve adaları verip anlaşmak yolunda olduğunu biraz anlatmıştım. Ben o mektubu postaneye verirken Vezirler Şurası (*kabine*) danışma toplantısında idi. Bu, son toplantı idi. Yani Edirne ve adaları vererek de olsa anlaşma taraftarı idiler ve o gün öğleden sonra 4'te Avusturya sefirine cevap verecekler ve iş de bitecek idi. Gerçi önceden İttihat Fırkasına mensup adamlar vezirler kabinesini değiştirmeye çalışıyor diye işittim ise de bugün sulhname imza edeceklerine şüphem yoktu. Bu sebeple geçen mektubu Rus postanesinin kutusuna koyduğumda, bu mek-

tup benim son mektubum olur, gelecek posta vapuru ile Rusya'ya giderim diye hatırıma geldi. Postaneden çıkıp aşhaneye ve sonra da odama geldim. Orada bir arkadaşımınla bir saat kadar konuştum. Otururken sadrazam, Enver Bey gibi sözler çalındı.

“Dur hele bakalım ne konuşuyorlar” diye dışarı çıktım. “Babiâli’de şimdi kıyamet! Kâmil Paşa’yı makamında düşürecekler, Enver Bey Mabeyn’e (Saray) gitmiş” dediler.

Hemen odadan çıkıp Babiâli’ye koştum. Ben giderken Babiâli yolu ve kapı önü tamamen halkla doluydu. En azından on bin kişi vardı.

Babiâli binasının merdivenlerinin iki tarafına meşrutiyet bayrakları asılmışlar, hatipler sert sert nutuk söylüyor.

Ahali de “Yaşasın Enver Bey” diye bağıyor. Birbiri ardına tekbir çekiyorlar. Bir otomobil geldiğinde de “İşte Enver Bey geliyor. Yaşasın Enver Bey! Yaşasın millet! Yaşasın meşrutiyet!” diye bağıyorlar.

Ben de bu vakıaların tafsilatını anlatmak için Enver Bey ile Babiâli’nin içine girenlerin sözlerini nakledeceğim. Bu vakıadan sonra Enver Bey ile içeri giren üç kişiyle görüştim. Onlar bana hadiseyi aşağıdaki gibi anlattı:

Türk milleti Kırk Kilise mağlubiyetinden beri bu hükûmet erbabından memnun değildi. Ne yapıp edip bu kabineyi gözden düşürmeyi düşünüyorlardı. İttihat ve Terakki fırkasının sahipleri de bu fikirle meşgul idi. İttihatçılar bir aydan beri bu kabinenin bir şekilde istifa etmesi yolları için gayret ettiler. Son hafta içinde bu içtihat daha da kuvvetlendi. Hatta geçen hafta birkaç kişi Sadrazam Kâmil Paşa’nın yanına girip istifa etmesini talep ettiler. O zaman Kâmil Paşa kendi kurnazlığı ile kurtuldu.

Ondan sonra ittihatçılar tekrar iyice düşünüp bir plan yaptılar. Babiâli etrafında muhafaza levazımını eda kılan askerîlerin hepsini ittihatçılardan koydular.

Babiâli’ye yakın binaların pencerelerinin her birine de tamamen silahlı dört-beş adamı yerleştirdiler. Sonra bu işler tamamlanınca, bugün öğleden sonra iki buçukta Enver Bey, sâbık dâhiliye veziri Talat Bey, Cemal Bey, hürriyet vakalarında Enver Bey kadar kahramanlıklar gösteren Mustafa Necib Bey ve Türkiye’nin en meşhur hatiplerinden sayılan Naci Bey, Nur-i Osmaniye Camisi yanındaki İkbâl Kırathanesine gelip birbirleriyle görüştiler. İttihat ve Terakki fırkasına mensup adamlara da evvelden şifreli telgraflarla haberler verilmişti.

İşte tam iki buçukta Enver Bey ata binip diğerleri de yayan olarak Babiâli’ye hareket ettik. Babiâli’ye ulaştık. Kapı önüne geldik. Oradaki askerlerin hepsi ittihatçı oldukları için hiçbir karşılık verilmedi.

Oradan geçtik. Biz Enver Bey ile on beş kişi, merdivenlerden yukarı çıkıp Babiâli’nin kapısını açtık. Tam o anda Sadaret yaverlerinden Nafiz Bey (Arnavut isyanlarında en evvel öne çıkan birisi) ile Sadaret yaverlerinden

Tevfik Bey bize ateş etmeye başladılar. Biz de onlara ateş ettik. İkisini de yere düşürdük; fakat onların ateşi ile bizim hürriyet kahramanlarından Mustafa Necib Bey vefat etti.

Sonra biz yine ilerledik. O arada tabanca sesini duyan ve dışarı çıkan Bahriye Nazırı Nâzım Paşa bize tabancasını çıkarıp Enver Bey'i öldürmek istedi. Bizim planımızda kendileri müdafaa etmediği takdirde kimse ateş etmemek maddesi vardı. Lakin ne yapmalı, eğer biz etmesek o ateş edip Enver Bey'i öldürecek. Şunun için biz sabır edemedik tek atışla Nâzım Paşa'yı öldürdük. O ölünce diğerleri yumuşadı. Enver Bey onların önüne geldi. Onlar da on iki kişiden ibaretti ve o dakikada Edirne ve adaları verip sulh yapmaya imza atacaktardı. Avusturya sefiri de orada cevap almak üzere bekliyordu. Enver Bey gelip sulh muahedesi hakkında yazılan bu kâğıtları ellerinden alıp yırttı. Kendilerine de istifanemelerini yazmayı emretti. Zavallı ihtiyarlar korktu, istifalarını yazdılar. Enver Bey istifanemelerini alıp dışarı çıktı, sonra da Babıâli'yi muhafaza eden kumandanı çağırıp: "Şimdi bütün iş bitti, rahat olun, halkı galeyana getirmeyin. Ben şimdi gelirim." dedi. Halka da hitaben "Siz burada beni bekleyin biraz, ben Mabeyn'e gidip oradan size yeni bir sadrazam getireceğim" diyerek otomobile oturup saraya gitti. O esnada Babıâli önünde birkaç binlik ahali vardı. Her biri de eski vezirlerden nefret ediyorlardı, hatta Hariciye Veziri efendinin yakasına yapışanlar da oldu." diye söyledi.

İşte bu vakadan sonra halk arasında yeni bir ruh depreşti. Her taraftan tekbir sesleri işitildi. Ahaliden kimisi ağlıyor, kimisi seviniyor, türlü türlü hatipler merdivene çıkıp ilginç nutuklar söylüyorlar.

Bir ara İttihat ve Terakki Fırkası tarafından tembihnameler dağıtılmaya başladı. O tembihnamelerde muhtasaran işbu sözler yazılmıştı:

"Biz Trablus'ta İtalyanları yendiğimiz bir zamanda Şimalî Arnavutluk'ta bir kısım şerrin hükümet hilafına yaktığı ateşleri söndürmek için gönderdiğimiz askerimiz arasından bazı subayların açıkça asilere katılması ve Cenubî Arnavutluk'ta aynı maksat ile silahlarıyla kaçıp bizim harici savaşılarımıza dâhilî savaşlar ilave etmeleri bizi kaygıya düşürdü. O zaman Said Paşa kabinesi kuvvetsiz sayılıp yerine Muhtar Paşa kabinesi teşkil edildi. Bu kabine kurulunca, herkes rahatlık başlar diye ümit etmişti. Lakin bu kabine de asilere karşı bir şey yapamadı. Onun iş görememesinden faydalanarak asiler önce Priştine'ye, sonra Üsküb'e girip hükümet memurlarını yerlerinden indirmek gibi azgınlıklarda bulundular. Hükümet bunlara karşı hiçbir tedbir alamadı.

Bu sebeple hükümetimizin bu yumuşaklığı onların iştahını bir kat daha arttırdı. Ahmet Muhtar Paşa kabinesi bunlara karşı tek söz söylemediği gibi Meşrutiyet kanunlarının hilafına Meclis-i Mebusan'ı da dağıttı. Hâsılı, Türkiye'nin o zamanki kabinesi kendi düşmanları karşısında kuvvetsiz olduğunu bilfiil gösterdi. O zamanlar öyle gaflette idiler ki, Balkan hükümetleri bizimle savaşmak için asker hazırlarken bizim vezirlerimiz

yüz yirmi bin kadar nizami askerimize Rumeli'den evlerine dönme müsaadesi verdi.

Eğer savaş başında bu askerlerle düşmana karşı çıksalar idi, bizim galip geleceğimize hiç şüphe yoktu. Aynı zamanda hükümetimiz bir ahmaklık daha gösterdi: Rumeli rediflerini toplayıp manevra yapmakla uğraştı. Rusya Bulgaristan'a yaza kadar savaşa başlamama nasihati vermiş olsa da Bulgaristan, biz böyle uygun bir zamanı bir daha göremeyiz, böyle hükümet bir daha ne zaman olur diye savaşa başladı.

Bizim çok evvelden Balkan hükümetlerine karşı hazırladığımız planlar vardı. Lakin Muhtar Paşa kabinesi ile ondan sonra gelen Kâmil Paşa kabinesi buna itibar etmedi. Onlar sadece, kendilerine muhalif olan fırka mensuplarını tevkif etmekle meşgul oldular.

Abdülhamid zamanındaki gibi hafiyeler meydana getirdiler. Savaş meydanında da elinden hiçbir iş gelmeyen kumandanlar bıraktılar. Çatalca savaşında biz galip olsak da onlar buna rağmen mütareke yapıp sulh akdetmek için Londra'ya vekiller gönderdiler. Londra'daki meclislerde de bizim murahaslarımız yumuşaklık gösterdiler. Bu sebeple düşmanlarımızın göğüsleri kabarıp bizden çok şey istemeye başladılar. Kâmil Paşa kabinesi de buna rıza gösterdi. Eğer biraz sabretmiş olsaydık Edirne ve adalar da elden gitmiş olacaktı. Bu buna sabredemedik. Bunun için her belayı göze alıp meydana çıktık.”

Dağıtılan bildiri bundan ibaretti. Ahali bunu pek sevip okudu. Her taraftan bu vezirler kabinesine hoşnutsuzluk izhar ediliyordu.

O arada otomobil sesleri duyuldu. Enver Bey geldi. Halk onu nerdeyse göklere uçuracak derecede kaldırıp alkışlarla, “Yaşasın Enver Bey” diye karşıladı.

Enver Bey “Şad olun! Artık kabine değişti, Mahmut Şevket Paşa sadrazam oldu. Bundan sonra düşmana sırt vermeyiz.” diye birkaç söz söyleyip Babiâli'ye girdi. Ondan sonra Mabeyn kâtipleri gelip içeri girerek sultanın iradesini okudular. Onlardan birkaç dakika sonra yine bir otomobille Mahmud Şevket Paşa Babiâli'ye geldi. Halk onu büyük memnuniyetle karşıladı. Onu kucakladılar, öptüler; el üstünde Babiâli'ye soktular. Sonra Şevket Paşa yine çıkıp halka kısa bir nutuk söyleyip onların dağılmasını istedi. Halk da itaat edip dağıldı. Halk gittikten sonra Mahmud Şevket Paşa gece boyunca kabineyi değiştirme konusunda maslahat ile meşgul olmuştur. Bugün sabahleyin çıkan gazetelerde kabinenin tamamen değiştiği görüldü.

Bugünkü Türkiye kabinesi şu kişilerden müteşekkildir: Sadrazam ve Harbiye Nazırı meşhur Mahmud Şevket Paşa; Şura-yı Devlet Reisi Prens Said Halim Paşa; Dâhiliye Nazırı Hacı Âdil Bey; Hariciye Nazırı sâbık Atina sefiri Muhtar Bey; Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa; Adliye Veziri sâbık İstanbul Valisi İbrahim Bey; Maliye Nazırı Divan-ı Muha-

sebat Reisi Rifat Bey; Vakıf Nazırı Hayri Bey; Ticaret ve Ziraat Nazırı sâbık Aydın Vilayeti Valisi Celal Bey; Posta ve Telgraf Nazırı Saray ve Han Mutasarrıfı Şakirî Bey; Nafaka Nazırı Basarya Efendi; Şeyhülislam Emin Esad Efendi.

Kabine değiştikten sonra cereyan başladı. Türkiye Hükümeti Edirne ile adaların muhalifler eline geğmesine hiç razı olmaz. Eğer muhalifler bu yerleri isteyecek olurlarsa savaşmaya da hazırdır. Asker arasında da moral yükseldi. Kabine değiştiğini işitince Çatalca'daki askerler şenlikler yapıp bayram ettiler. Askerler Mahmud Şevket Paşa ile Enver Bey'i çok seviyorlar. Her biri onlar için canlarının feda etmeye hazırdır.

Son Gün Hatıraları

Ben İstanbul'dan tam savaşın başladığı gün ayrıldım. Bizim vapur hareket ettiğinde savaşın başlamasına sekiz saat kalmıştı. O kadar zaman kalmış olsa da İstanbul'da büyük değişiklikler görünmüyordu. Sadece demir yolu istasyonu civarında fevkalade bir canlılık görünüyordu. Çünkü bu güne kadar Türkiye savaş için gereken şeylerin hepsini önceden hazırlamış, erzak ve cephane Çatalca savaş meydanı ile Gelibolu'ya gönderilmışti. Anadolu tarafındaki şehir ve istasyonların her birinde yedek asker ve erzak pek çok olsa da bunlar lazım olmalarına göre gerektiği miktarda gönderilmek üzere hazırlanıp konmuştur.

Son günlerde olan inkılaptan sonra İstanbul'un manzarası çok değişti, her yerde askerin yüzünde bir ciddiyet ve ümit alametleri görünüyordu. Türkiye askerinin bugünkü kumandanlarına inabetleri (*bağlılık*) çok büyüktür. Onlar bu savaşta galip olacaklarına inanıyorlar.

Ecnebi gazeteler Çatalca'daki askerleri yüz altmış bin diye göstersele de Türkler askerlerinin o miktardan fazla olduğunu iddia ediyorlar. Bu iddianın haklı olduğunu da düşünmek mümkün. Çünkü bugüne kadar İstanbul'dan Çatalca'ya her gün bir tren yeni pişirilmış ekmek gönderilmekteydi. Treni yirmi vagon ve her vagonunda da on bin okkadan farz etsek bile Çatalca'da iki yüz bin kişi olduğu görülüyor. Bu sebeple buradaki askerin iki yüz bin kişiden fazla olduğu açık anlaşılıyor.

Türkler son günlerde tamamen savaş taraftarı oldular. Kendi hazırlıklarına tamamen güveniyorlar. Sulhtan bahseden hiç kimse yok. Savaş parasız olacak şey değil. Birçok adamın söylediğine göre Türklerin uzun zaman savaşmaya yetecek kadar paraları varmış. Bir cihetten bakınca bu sözlerin de doğru olduğu düşünülebilir. Çünkü ellerinde paraları olmasa, sulhu yapmaya bu kadar karşı durmazlar ve kendilerini de bu kadar kaygıya sokmazlardı.

Son günlerde Türkler, gece gündüz durmadan Çatalca'daki istihkâm-ları desteklemekle meşgul olmuşlar. Buralarda askerlerin istirahatleri için lazım olan tedbirler alınmıştır. Bu sebeple havalar ne kadar bozuk olsa hastalıklar evvelkinden fazla değildir.

Lakin sonradan gelen haberlerde Bulgarların Çatalca'dan iyice içeri-ye çekildiği görünüyor. Türkler, elbette, onları yurtlarından takip etmeye mecbur olacaklardır.

Peşlerinden kovarken o istihkâmları bırakmak gerekecektir. Bu ise el-bette kolay iş değildir.

Son inkılabın askere nasıl tesir ettiğini yukarıda anlatmıştım. Bu işler askerlere güzel tesir etse de Türklerden başka kavimlere daha ağır tesir ediyor. Onlar sulhun derhâl olmasını istiyordu.

Ancak iş onların istediği gibi olmadı. Türkler Edirne'yi vermeye hiçbir türlü razı olmadılar. Türkiye için, nakıs olan bu sulhu yapmaktansa ölmek daha iyi dediler. Son günlerde olan kabine değişikliklerine de halktaki bu ruh ve bu his sebep oldu.

Türklerden başka kavimlerin derhâl sulhu istemelerinin de sebebi ma-lum, çünkü onların ekseri ticaret erbabıdır, savaş dolayısıyla ticaret de dur-gun. Alışveriş kötü, harici ticaret pek az. Pek çok ticaret firmasının çatlayıp gitmesi bundandır.

Geçici bir musalaha olmakla, kendi ihtiyaçları için asker olarak dışarı-dan gelenler askerî giyimlerini çıkarıp kendi sıradan giysilerini giymişler-di. Sulhun kesildiği malum olunca bunlar tekrar askerî kıyafetlerini giyip hizmet ettikleri alaylara gitmeye başladılar.

Sonra iki hafta içinde hastaneler boşalmıştı, savaşın başlayacağı ma-lum olunca, acilen, gelmesi ihtimal olan yaralıları kabul etmek için ha-zırlıklar başladı. Son günlerde boşaltılan camiler, eğer gerekirse yeniden hastaneye çevrileceklerdir.

Kabine değiştikten sonra her türlü cemiyet müesseselerinin murahhas-larından ibaret olan umumi bir mecliste Muvafık-ı Milliye cemiyeti te-sis edilip heyetler seçildi. Bu heyetlerin her birisi Türkiye'yi kurtarmak, müstakillliğini korumak için yollar aramak ve onu vücuda getirmek üzere para hasıl etmek ve toplanan parayı milletin muhtaç yerlerine sarf etmekle meşgul olacaktır.

Halkın yeni vezirler ve yeni hükûmete güvendiği, savaş ihtiyacı için yardımlarından görünmektedir. Yeni kabinenin iş başına gelmesi ile yar-dımların miktarı iki kat arttı.

Extended Summary

These letters from Istanbul to Kazan during the Balkan Wars were written by Galiesgar Kamal, the leading writer of the Tatar literature and theatre in the 20th century, were published in *Yoldiz* newspaper. E. Maksudi was the publisher of the *Yoldiz* newspaper published in Kazan during the years 1906-1918 and G. Kamal was the editor in chief. In the newspaper, articles of famous Tatar writers such as Abdullah Tukay, Mecit Gafuri and Camal Velidi were published.

Galiesgar Kamal, one of the founders of modern Tatar literature, was born on January 6, 1879 in Kazan. He studied at the famous Muhammadiye Madrasah in Kazan between 1893 and 1900, after studying for several years in the Osmaniye and Halidiye madrasahs, but he also attended the Russian school.

When G. Kamal finished the madrasa, he established the book company named *Megarif Kütüphanesi* in 1901 for spreading the culture to the public and managed this company until The Constitutionalism in 1905. This Constitutionalism in Russia paves the way for the expansion of G. Kamal's cultural activity and literary creativity. The next journalist activity of the author is mainly around *Yoldiz* ("Star") newspaper. Without short leavings, he worked there until the October Revolution of 1917. Besides, along with Abdullah Tukay, he published the humour magazine named *Yeşin* ("Lightning") that advocates innovative ideas in 1908-1909.

Because G. Kamal stayed in Istanbul for a few months between the end of 1912 and the beginnings of 1913, his letters contain intriguing observations on the history of the period about Turkey. G. Kamal was founder of the Tatar theatre and close friend of A. Tukay and his letters show the place of Turkey among G. Kamal's thoughts and feelings. Thus, G. Kamal who translated from Molière and Gogol, translated and published the works of Namık Kemal's titled *Zavalli Çocuk* and Abdülhak Hamid's *Duhter-i Hindu*. The author's *Istanbul Letters* reflect both the daily life of the period and the areas behind the front during the war years.

The *Istanbul Letters* begins with the author's notes on the train journey between Moscow and Odessa and the ferry travel between Odessa and Istanbul. It is possible to observe the life of Istanbul in 1912 during the Balkan War in this period: Daily life, prevalence of cholera, transportation and hygiene conditions in the city, etc.

Tatar intellectual G: Kamal's interpretation of the newspaper news in the city is interesting. He also talks to wounded soldiers returning from the war and gives information directly from the front. Meanwhile, the help of 300 Turkish-Tatars from Russia to Turkey is mentioned. We learn that plague is not seen among Turkish soldiers, and cholera is rare. The author states that the food support of the soldiers and the people of Istanbul is generally not lacking. However, food and beverage in the city is expensive. Speaking about the parliament (Meclis-i Mebusan) in Istanbul, the author also mentions the activities of the three existing political parties. He states that there are people of Tatar origin such as officers, teachers and journalists in Turkish society and state life.

It is seen that G. Kamal was impressed by the magnificent buildings such as barracks, schools, museums and train stations in İstanbul and that he was fondly depicted. The notes about the Turkish financial system, the satisfaction of the civil servants for whom salaries are paid on time are also remarkable.

According to the author, warships are the most important thing for Turks, apart from education. They will try to strengthen the navy as well as to establish schools. There were two dreadnoughts that the Turks ordered to England and Italy. A lot of work is also being done to repair cities. It is desired to expand the narrow streets of İstanbul as much as possible. The horse-drawn tram does not work in İstanbul, but large horse-drawn carriages (minibuses) run from Beyoğlu to Şişli. According to the author, there will be no need for a horse-drawn tram from now on. Because electrical trams are urgently built in İstanbul and its surroundings. It is hoped that these roads will catch up in a month or two.

The Turks also attach importance to maritime transport, they have enough ships to carry soldiers, there were about 110 freight and passenger ships. Although they worked from İstanbul to Alexandria and other ports on the way before the war, today they do not leave the Dardanelles Strait to avoid being captured by the enemy, and in the meantime and only go to the Black Sea ports.

Countless coffeehouses of İstanbul are also full of people during the day. In the evening, there is no place to enter and sit. Of course, they like to stay warm and sit in coffeehouses more than sitting in cold houses without a stove. They just go home to sleep. Not to exaggerate, one tenth of the men would not stay at home in the evenings.

G. Kamal reports closely the developments in the city: “The sending of troops to *Çatalca* has been stopped. The trains going there are only busy carrying supplies and weapons. Almost all of the soldiers that come there are sent to Gallipoli. They do not bring non-military people to Gallipoli. Almost every day, pilgrims come to İstanbul. Hotels and households are all full of pilgrims. Ferryboats to Odessa pick pilgrims. The weather in İstanbul completely deteriorated. It is snowing at night, it rains during the day and all the streets are muddy. Damp and cold prevails everywhere. The bad weather affects the people very badly. A few days ago, the Turks, who considered themselves to be strong and who were pro-war, started to be in favor of peace today. Although these are very few compared to the cold in our Russia, the conditions of those who live in cold houses are very bad, since there are not solidly built houses with oven and stove like ours. Inflammation, dysentery and rheumatic diseases due to cold are common here. The weather has deteriorated a lot in recent days. Very strong northern winds are blowing.”